

Espais de culte i pràctiques rituals a la catalunya protohistòrica

M. Carme Belarte*
Joan Sanmartí*

Resumen

Se intenta definir los espacios de culto dentro de los asentamientos. Se concluye la inexistencia de un espacio cultural arquetípico y una notable diversidad de manifestaciones que sugieren una ideología religiosa compleja y de difícil comprensión a partir del registro material disponible.

Résumé

On essaye de définir les espaces de culte à l'intérieur des sites d'habitat. On tire comme conclusion l'inexistence d'un espace culturel typique. La diversité considérable des pratiques culturelles reflète une idéologie religieuse complexe, dont la compréhension à partir des données actuelles n'est pas facile.

INTRODUCCIÓ

En aquest article intentarem definir els espais destinats al culte durant el bronze final i l'edat del ferro a Catalunya, sempre dins l'àmbit dels assentaments; és a dir, que no tindrem en compte ni les necròpolis ni els santuaris o els llocs alts. A diferència del que succeeix per altres cultures o zones geogràfiques, en abordar aquest estudi ens enfrontem amb la dificultat d'identificar, *a priori*, edificis de culte que destaquin clarament per la seva arquitectura o pel fet de contenir imatges de divinitats, i als quals es pugui atribuir la funció de temples. Com a conseqüència, ens caldrà començar per analitzar tots aquells elements que puguin estar relacionats amb la realització de pràctiques culturals, per tal de poder definir quin o quins cultes es realitzaven. A partir d'aquí, intentarem definir els espais de culte i discernir si hi havia uns llocs especialment dedicats a aquesta funció o bé si les pràctiques culturals es podien executar en

diferents tipus d'espais susceptibles de ser utilitzats també per a altres funcions.

PRÀCTIQUES RITUALS DOCUMENTADES

INHUMACIONS D'ANIMALS

Un dels elements que se sol interpretar com el resultat d'una pràctica ritual és la presència de restes d'animals col·locades sota els paviments d'edificis de diversa índole, o bé sota els murs o en altres punts dels assentaments. Aquest tipus de troballa es documenta amb molta freqüència a la protohistòria. Es tracta, generalment, de parts seleccionades dels cossos d'animals (sobretot els cranis i les extremitats), que solen ser ovicàprids i, molt sovint, individus joves. Aquestes deposicions són molt probablement el resultat de sacrificis d'animals, que sovint s'han vinculat amb rituals duts a terme amb motiu de la construcció de nous edificis,

* Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga. Universitat de Barcelona. C/ Baldiri Reixac, s/n. E-08028 Barcelona. Email: grego@trivium.gh.ub.es

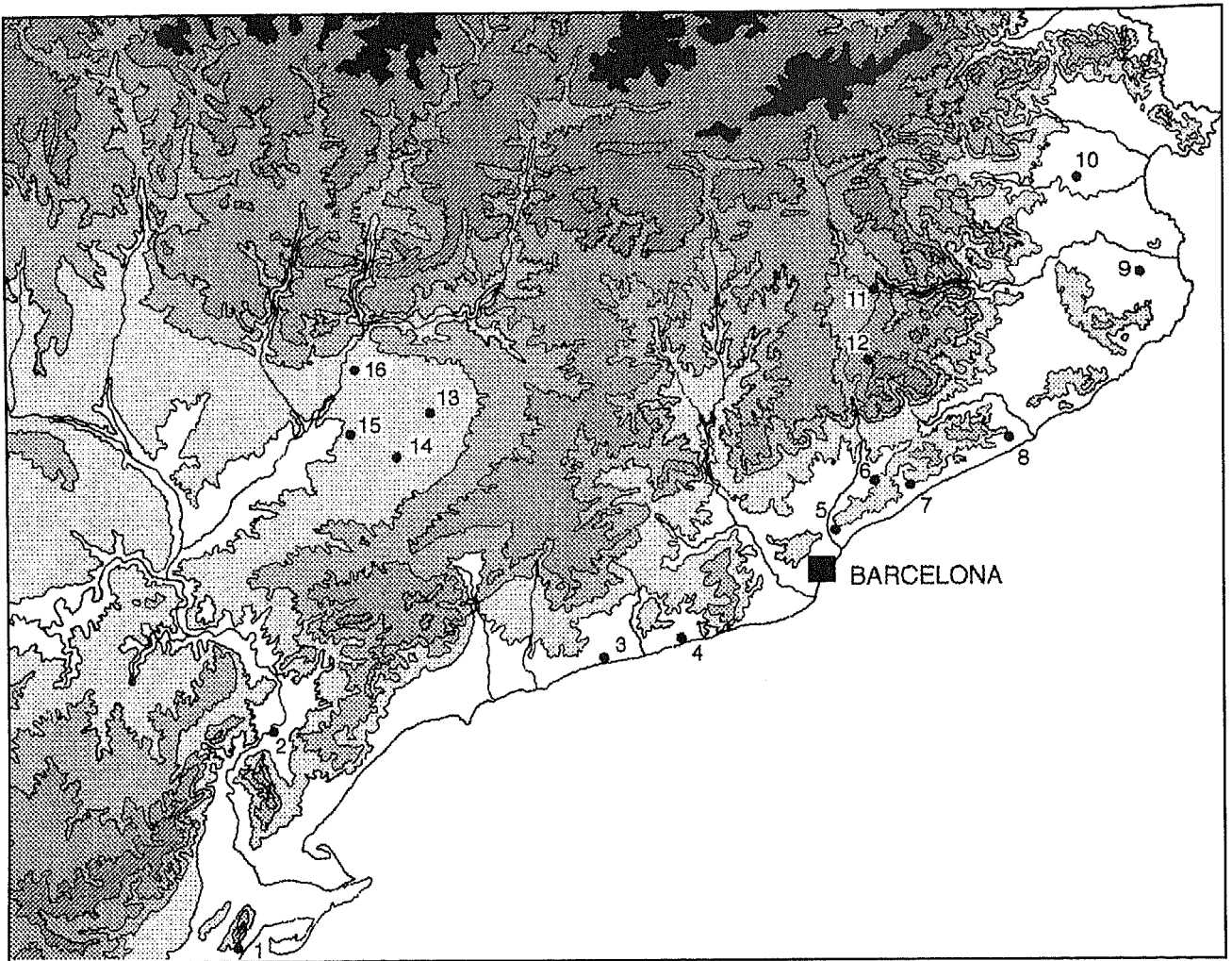

Figura 1. Mapa de distribució dels jaciments: 1.- Moleta del Remei; 2.- Barranc de Gàfols; 3.- Alorda Park; 4.- Darró; 5.- Penya del Moro; 6.- Turó de ca n'Olivé; 7.- Puig Castellar; 8.- Burriac; 9.- Ullastret; 10.- Mas Castellar; 11.- L'Esquerda; 12.- Turó del Montgròs; 13.- Molí d'Espígol; 14.- Els Vilars; 15.- Tossal de les Tenalles; 16.- La Pedrera.

si bé, com veurem, darrerament se n'ha suggerit una reinterpretació en relació amb la presència de restes d'infants sota paviments de cases i altres edificis. Ambdues pràctiques, tot i que són més freqüents durant el període ibèric, es documenten ja des de la primera edat de ferro.

En efecte, tenim indicis de sacrificis d'animals durant la primera edat del ferro a la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià), els Vilars d'Arbeca (Garrigues) a la fase I -650/625- 550/525 i, tal vegada, al barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre). Començant per la Moleta del Remei, les ofrenes d'animals s'han documentat al recinte 7 (Fig. 2). Les restes estaven col·locades dins una cista de planta rectangular, de 75 per 55 centímetres, adossada al mur oest de l'estança i delimitada amb lloses de pedra clavades verticalment en el paviment.

La cista contenia les restes faunístiques següents: 24 corresponents a les extremitats i crani d'un ovi-caprí de cinc a nou mesos, una costella de *Bos taurus* i dues vèrtebres d'espàrid indeterminat (Gracia, Munilla, 1994, 218, nota 4). Així mateix, contenia ceràmica a mà informe i un fons d'àmfora fenícia retallat intencionalment. La cista estava coberta per una placa de plom rectangular, amb dimensions de 24 per 16,50 per 1 centímetres, decorada amb una línia incisa que traçava una mena de marc al voltant i amb tres intents de perforació a la zona central. Al costat de la cista hi havia les restes de les extremitats i el crani d'un altre ovi-caprí jove (entre cinc i nou mesos), sense marques de descarnació ni de foc.

En el cas dels Vilars, es tracta de la simple deposició de dos fetus d'animals (un cavall i un

ovicàpid), amb els ossos en posició anatòmica, sense que existís cap fossa. Els excavadors consideren que es tracta de deposicions intencionades, amb un significat ritual (Garcés, Junyent, Lafuente, López, 1994, 46).

Un darrer possible indicatiu de pràctiques rituals s'ha documentat a l'assentament del barranc de Gàfols, en la seva darrera fase constructiva, i va ser identificat en excavar el recinte 05, d'una fase anterior (Foto 1). Aquest recinte va ser tallat en habilitar el recinte I, i la seva sedimentació interna va quedar en part coberta pel mur oriental d'aquest recinte. Per tant, i per tal de poder excavar la part del recinte que havia quedat intacta, es va optar per desmuntar l'esmentat mur. Això permeté descobrir l'existència d'una escàpola completa de *Bos taurus*, en posició plana i immediatament per sota d'una de les pedres que formaven el mur oriental del recinte I. La ubicació d'aquest os i el fet que no es trobés fragmentat -com és habitual en les restes consumides que s'han recuperat al jaciment, suggereix que pot tractar-se d'una ofrena de fundació del recinte I, per bé que no existeix, òbviament, la seguretat absoluta.

Entrant ja en el període ibèric, i fent una descripció d'aquestes pràctiques de nord a sud, hem de parlar, en primer lloc, dels dos jaciments d'Ullastret (Baix Empordà), el Puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac. En el primer cas, s'han localitzat enterraments d'animals associats a inhumacions infantils. Consisteixen en la deposició de restes d'ovelles dins de tres fosses, una de les quals contenia restes de tres individus i, les altres dues, dos individus cadascuna. Les fosses havien estat excavades en un estrat d'enderroc de toves, al recinte LL-1, que ha estat interpretat com a ritual (Martín, 1991, 37).

Quant a l'Illa d'en Reixac, s'hi han documentat sacrificis en diferents espais. Així, al sector 1 de la zona 15 hi havia quatre fosses, tres de les quals contenien restes d'ovicaprins (en un cas acompanyades d'una llavor carbonitzada i una vèrtebra de peix) i la quarta vuit vasos de ceràmica a mà, set dels quals de dimensions molt reduïdes (López, Llorens, Martín *et alii*, 1992, 40). Al sector 2 de la mateixa zona 15 aparegueren tres ofrenes d'animals, dos de súids i una d'ovicàpid, en aquest cas sobre el terra de l'entrada, sense fossa (Martí, López, Llorens *et alii*, 1994, 41-42). Per últim, el sector 5 de la zona 6 va proporcionar la troballa d'una fossa amb les restes d'un anyell (López, Fierro, 1987-1989).

La presència d'ofrenes d'animals ha estat també documentada al Mas Castellar de Pontòs,

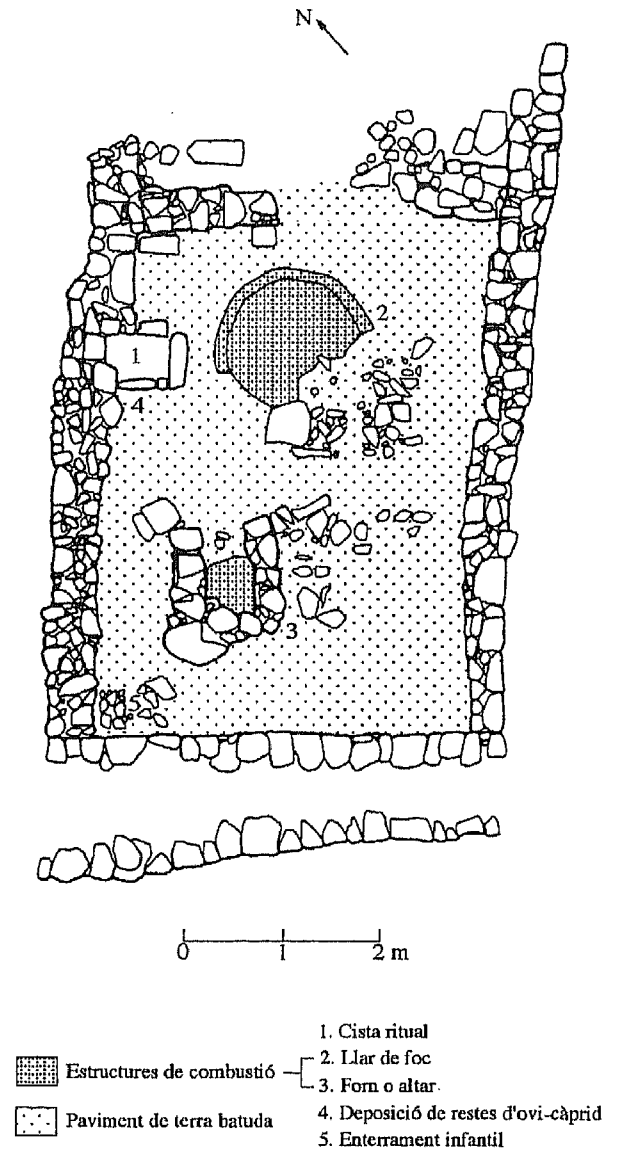

Figura 2. Moleta del Remei. Planta del recinte 7.

durant el segle III aC, dins la casa número 1, concretament a la sala 3, estança precedida d'un pòrtic, dedicada a la mòlta de cereals i a la realització de pràctiques culturals. En tota la sala es documenten restes d'animals (sobretot, gossos i ovis). Sobre la llar hi havia un conjunt de restes òssies de gossos (*Canis familiaris*) amb marques de descarnació, pertanyents almenys a tres individus adults. Així mateix, es van localitzar restes de gos dins una fossa en aquesta sala, al pòrtic i a la zona de carrer propera a la casa; mentre les restes de gos són absents en les altres cases del jaciment. Un element que recolza la interpretació d'aquesta estança com a lloc de culte és la troballa, a

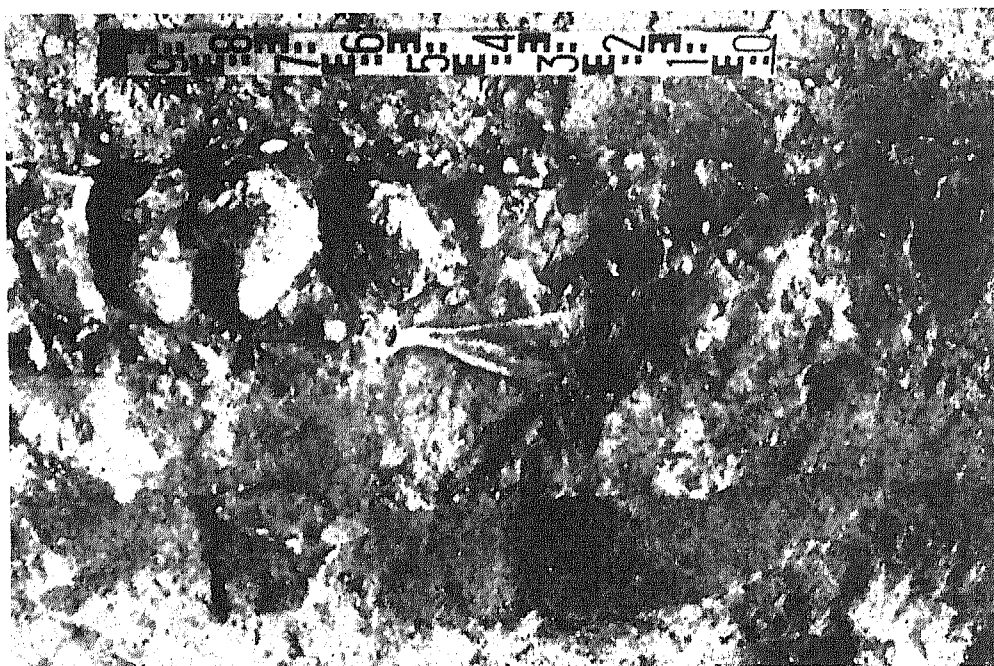

Foto 1. Barranc de Gàfols. Possible ofrena de fundació del recinte 05.

prop de la llar, d'un altar de marbre del Pentèlic (Pons, en aquest mateix número). Agraïm a Enriqueta Pons la seva amabilitat en proporcionar-nos una còpia del seu article.

Els enterraments d'animals estan àmpliament documentats a la Laietània, zona on destaca l'assentament de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelonès) (Fig. 3). En 1989 es publicà un estudi de les restes d'ovicàprids que s'hi havien localitzat fins al moment (Barberà, Campillo, Miró, Molist, 1989, 161-171), on es descrivien 22 deposicions de parts seleccionades d'aquests animals dins de petites fosses tallades a la roca. Del total d'individus, 11 eren ovelles (*Ovis aries*), sis cabres (*Capra hircus*) i cinc ovicàprids indiferenciats. Eren, en tots els casos, individus entre un i quatre anys d'edat; en ocasions, havien estat dipositats sencers i, en altres casos, se n'havien seleccionat unes parts (el crani i les potes). Apareixen sempre a sota dels paviments de cases, sovint a prop dels murs, a vegades per sota d'ells, si bé no sembla haver-hi una ubicació determinada dins les habitacions; estan sempre dins de fosses retallades al sòl o a la roca, amb forma rectangular, el·líptica o bé circular, i només en un cas la fossa estava envoltada per un cercle de pedres (Ballbé, Barberà, Barrià *et alii*, 1986, 312-314; Barberà, Campillo, Miró, Molist, 1989, 164). Algunes restes presentaven mostres de descarnació i de cremació. Cronològicament, se situen tots dins la pri-

mera meitat del segle IV aC. El citat estudi no va poder recollir els sacrificis identificats en la campanya d'excavacions de 1990 (inèdits encara avui), i no n'esmentà un altre localitzat al sector SF, fora de la zona principal del poblat. Els primers no aporten cap novetat al que ja s'ha dit: es tracta de quatre ofrenes d'ovicàprids repartides en tres fosses circulars retallades a la roca a l'habitació U, una de les quals contenia un individu sencer, una altra el cap i les potes de dos individus i la tercera el cap i les potes d'un individu (Ballbé, Barberà, Barrià *et alii*, 1990). Quant al sacrifici localitzat al sector SF, consisteix en el cap i els metàpodes d'un boc, col·locats dins un forat circular retallat a la roca, i s'ha datat entre 500-475 aC, és a dir, durant la primera fase del poblat, escassament documentada pel que fa a estructures constructives (Ballbé, Barberà, Barrià *et alii*, 1985).

Aquest tipus de deposicions ha estat documentat igualment al Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola, Vallès Occidental), amb un total de 22, ben estudiats a la tesi de llicenciatura de Sílvia Albizuri. Les restes aparegueren col·locades dins de fosses de forma ovalada i diàmetres entre 20 i 30 centímetres, retallades sota el paviment i a prop dels murs. Normalment, hi havia més d'un individu dins d'una cavitat, tractant-se d'un ovicaprí amb un individu d'una altra espècie -un gall (*Gallus domesticus*), un conill (*Oryctolagus cuniculus*), o un porc (*Sus*)-. També s'hi han documentat ofrenes individuals,

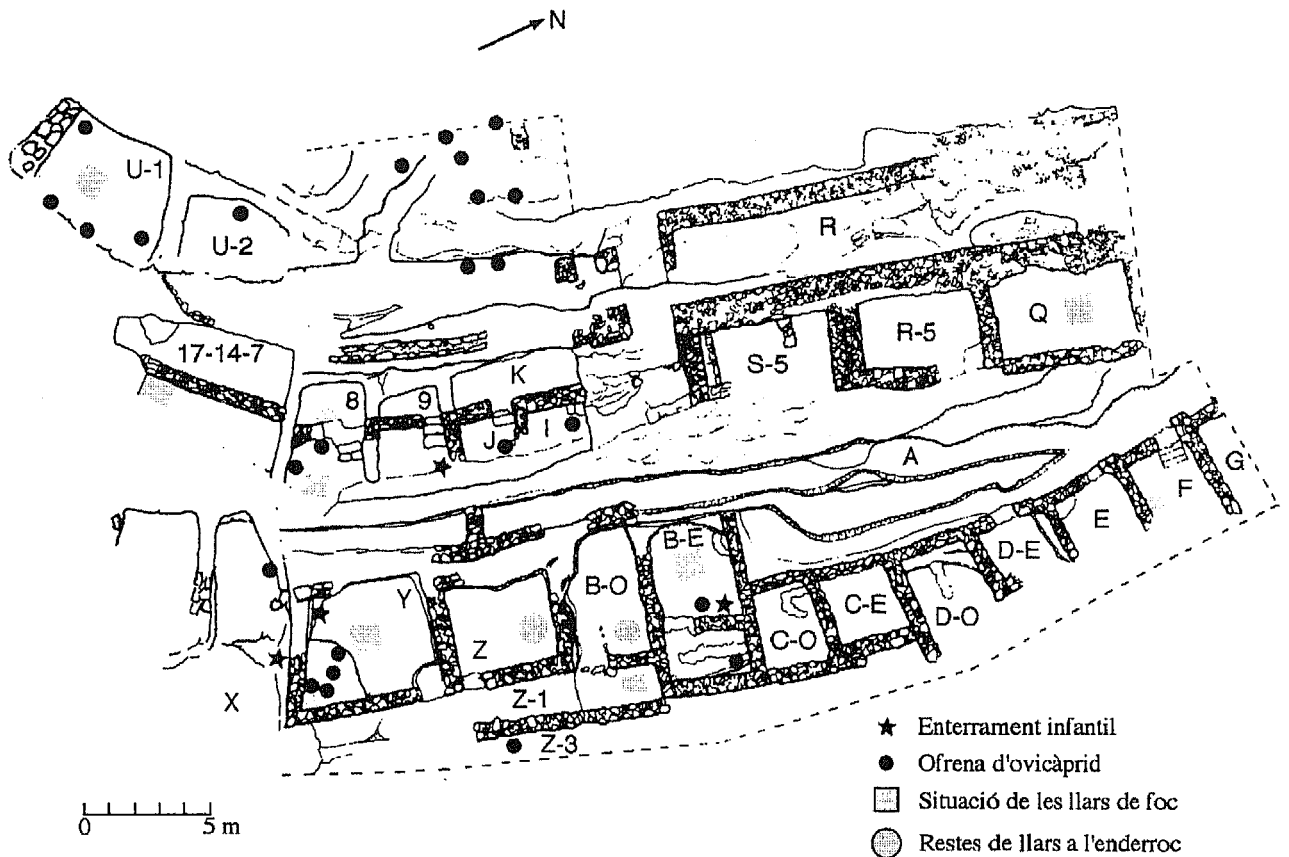

Figura 3. Penya del Moro. Distribució dels enterraments infantils i sacrificis de fundació.

com a l'habitació II, amb el sacrifici d'una ovella sencera, situada sota els graons d'accés al recinte, al costat de la qual s'havia dipositat un ou. Excepcionalment, a l'àmbit I s'ha documentat un enterrament múltiple, on coexisteixen les restes de dos galls joves, un òvid jove i un altre acabat de néixer, així com restes humanes d'un fetus a terme. En tots els casos, predominen els individus que no arribaven a un any d'edat. Quant a la disposició de les restes, hi havia una selecció acurada de les parts, recolzant el crani sobre els ossos de mans i peus i, si hi havia altres ossos, es col·locaven al costat. Aquestes restes tenen marques de descarnació i fractura, que indiquen que els animals van ser esquarterats abans de ser col·locats a sota del paviment i, segons S. Albizuri, també van ser consumits; igualment, mostraven senyals de foc, indicant que la carn havia estat cuinada. Els elements descrits pertanyen a la segona fase de vida de l'assentament, és a dir, dins el segle IV aC. D'altra banda, a la primera fase (bàsicament, dins el segle V aC), l'únic indicatiu de pràctiques rituals és la troballa d'una banya d'ovella adulta (Barriall, Francés, 1991, 30-31; Albizuri, 1990).

Altres jaciments de l'àrea laietana on sembla que es van realitzar pràctiques d'aquest tipus són el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Barcelonès) i Burriac (Cabrera de Mar, Maresme). En el primer cas, al recinte B1 es van trobar, a l'interior d'una cavitat practicada prop d'un mur, un crani sencer de senglar junt amb diversos ossos d'animals i 20 valves de pectuncle (Martínez, Vicente, 1966, 25). Quant al poblat de Burriac, a l'habitació 7 es documentà l'esquelet d'una cabra, dipositat possiblement en el moment de refer el sòl de l'habitació després d'un esfondrament (Ribas, 1964, 16-18; Sanmartí, 1987, 25-52).

Si passem a considerar la Catalunya central, cal destacar, en primer lloc, la troballa d'una ovella inhumada sota el paviment del recinte 2 del Turó del Montgròs del Brull, Osona (Molist, Rovira, 1993, 128). El poblat de l'Esquerda (Roda de Ter, Osona) ha proporcionat també un possible sacrifici, localitzat al centre del carrer principal, entre els angles de dues torres quadrades que en flanquegen l'entrada. Es tractava de les restes molt fragmentades d'un crani de bòvid en posició dorsal, a prop del qual hi havia les restes d'una man-

díbula. No hi havia cap fossa o altra estructura associada (Rocafiguera, 1988-1991).

Si ens desplaçem cap al sud, trobem les ofrenes d'animals del poblat de les Toixoneres, o Alorda Park (Calafell, Baix Penedès), amb una certa varietat d'espècies representades. En el moment de publicar-se un estudi d'aquestes deposicions, en 1992 (Albizuri, Nadal, 1992, 292-298), s'havien identificat tres sacrificis en el recinte X, quatre en el recinte A (Fig. 4), sis en el recinte I, un al carrer CA i un a la torre YZ. Tots ells van ser localitzats sota els paviments i a vegades en cavitats expressament realitzades. Cal afegir encara la troballa d'una banya de *Capra hircus* recolzada sobre un mur. Incloent aquest darrer element, obtenim un total de 16 individus, un 50 per cent (vuit individus) dels quals pertanyen a l'espècie *Ovis aries*, un 18,70 per cent (tres individus) són ovicaprins no determinats, i un altre 18,70 per cent són gossos (*Canis familiaris*). Per últim, hi ha un individu de l'espècie *Gallus gallus* (6,20 per cent) i la banya de *Capra hircus* (l'altre 6,20 per cent). En resum, hi ha un predomini de les ovelles si bé, a diferència del que hem vist en altres assentaments, són relativament abundants els gossos i els galls.

Alguns dels sacrificis d'aquest poblat han estat localitzats en construccions de caire domèstic: al recinte E2, aparegué un sacrifici en relació amb la llar de foc (Sanmartí, Santacana, 1992, 44); a la zona de l'habitació I, sota el paviment, es localitzà una ofrena col·locada sobre una banquetta de pedra envoltada de calç, en relació amb tres murets paral·lels de poca alçada, anteriors a la construcció del recinte I, i datades de finals del segle VI o inicis del V aC (Sanmartí, Santacana, 1992, 44). Per últim, en algunes habitacions de finals del segle VI aC situades fora muralla al nord-est del poblat, es realitzaren deposicions de restes d'ovicàprids dins de fosses retallades a la roca sota el paviment.

Un nombre important de deposicions d'animals s'ha identificat dins el recinte A. Sota el primer paviment (corresponent a finals del segle V o inicis del segle IV aC) havien estat practicades quatre cavitats, tres de les quals contenien restes òssies d'animals, concretament caps i potes d'ovelles, però també un fèmur d'un nen de menys d'un any. Com veurem més endavant, aquest recinte ha estat interpretat com un espai ritual (Sanmartí, Santacana, 1987; 1992, 41-44).

Per últim, algunes de les ofrenes d'Alorda Park es relacionen amb les estructures de defensa. Es tracta dels dos recintes de la torre YZ, amb sengles sacrificis d'animals sota els paviments, tractant-se del crani i les extremitats d'un

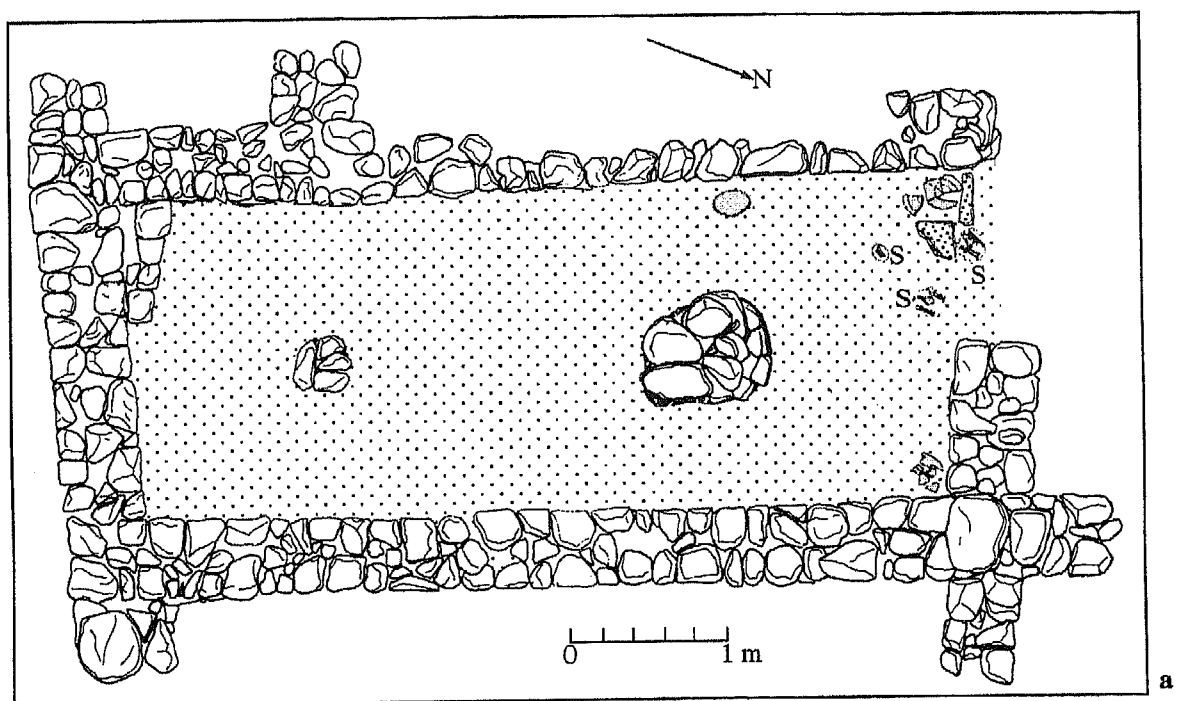
ovicàprid en el cas del recinte Z (Sanmartí, Santacana, 1990), i d'un gos en el cas del recinte Y.

Cal esmentar també en aquest jaciment la presència de tres cranis de gos en els nivells d'enderroc del recinte AH, construcció de dimensions molt reduïdes i amb l'única porta d'accés tapiada en el moment d'abandonament, a finals del segle III. S'ha proposat una interpretació ritual per aquest element (Bruguera, Morer, Pou *et alii*, —).

Per acabar amb les inhumacions d'animals, descriurem una ofrena identificada a la Moleta del Remei, a la zona d'accés a la plaça. Es tractava de les potes d'un cavall, juntament amb restes de bronze, dipositades en una cavitat natural de la roca i cobertes per una llosa. En aquest punt devia estar la porta d'entrada al poblat, ja que també hi va aparèixer un forat per col·locar l'eix de les frontisses (Gracia, Munilla, Pallarés, 1988).

ENTERRAMENTS INFANTILS

Els enterraments infantils, localitzats sobretot en ambient domèstic, són un element força freqüent en els assentaments protohistòrics catalans i d'altres àrees més o menys pròximes, com ara el Lluenguadoc -les troballes fetes en aquesta regió estan recollides a Fabre (1990)-, Aragó -concreta-ments als jaciments de La Romana, Puebla de Híjar, Terol (Beltran, 1976-1978), El Tartrato, Alcanyís, Terol (Paris, Bardaviu, 1926, 58) i Sant Antoni de Calaceit, El Matarranya (Pallarés, 1965, 119, 125)-, el País Valencià -Puig de la Nau, Benicarló, el Baix Maestrat; Puig de la Misericòrdia, Vinaròs, el Baix Maestrat; Sant Josep, la Vall d'Uixó, la Plana Baixa (Oliver, Gómez-Bellard, 1989); la Escudilla i los Cabañiles, Sucaina, l'Alt Millars (Gusi, 1989); la Serreta d'Alcoi, l'Alcoià (Tarradell, 1965); l'Alcúdia d'Eix, el Baix Vinalopó (Ramos Folqués, 1970; Ramos Fernández, 1989). La major part d'aquestes troballes estan recollides a Guérin, Martínez (1987-1988)-; Múrcia -Coimbra del Barranco Ancho (Lillo, 1981, 52-53)-, Navarra -Cortes de Navarra (Maluquer, 1954, 29, I, 46; 1958), i el País Basc -La Hoya, Laguardia, Àlaba (Llanos, 1976a, 13; 1976b, 21)-, i la seva interpretació ha estat i és controvertida. Consisteixen en la deposició de les restes d'infants de pocs mesos de vida o, en alguns casos, de fetus a terme, sota els paviments de recintes de l'interior dels poblats, normalment de caràcter domèstic; els cossos es dipositen en cavitats simples, generalment sense cap preparació especial, i no estan acompanyats d'ofrenes funeràries.

Llar de foc	Toves	S Sacrificis
Marc d'argila de la llar	Fragments de ceràmica	
Paviment de terra piconada	Retall fet al paviment	

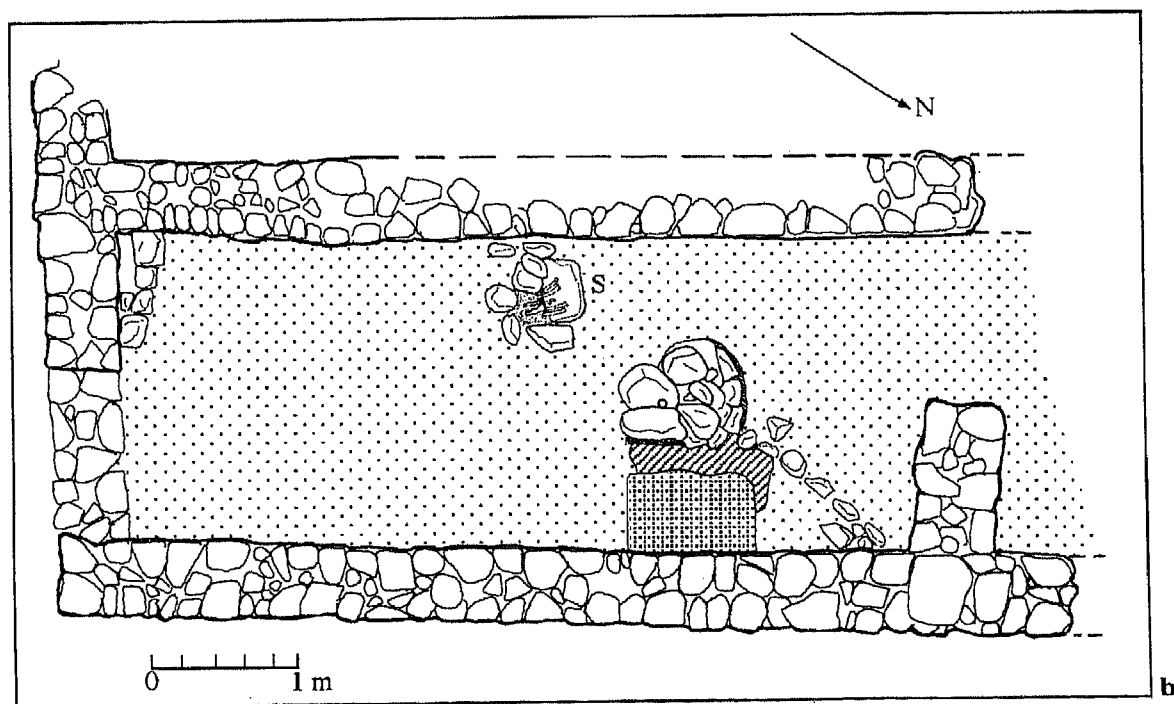

Figura 4. Alorda Park. Planta del recinte A.

Aquesta pràctica és especialment freqüent als assentaments ibèrics, però ha estat també documentada en alguns jaciments de cronologia preibèrica. L'indici més antic procedeix de l'assentament de la Pedrera, i es tracta de la presència de tres inhumacions infantils segellades per un paviment del bronze final (Gallart, Junyent, 1989, 56-57), en un recinte que no ha estat excavat totalment. Un segon exemple es troba al Tossal de les Tenalles; en aquest cas, les restes, dipositades dins una fossa de 55 per 26 per 20 centímetres, retallada a les graves naturals, corresponien a un individu de sexe no determinable, d'un mes d'edat (Campillo, 1993, 535), col·locat en posició fetal sobre el costat esquerre i mirant al sud. Es va localitzar en un sondeig, proper a dos murs, tal vegada en una zona d'accés. Els seus excavadors daten l'enterrament amb anterioritat al segle VIII-VII aC, i no descarten la possibilitat que fos més antic (1250-1100 aC), essent, en aquest cas, coetani al de la Pedrera (Garcés, Marí, Puche, Sorribes, 1993, 527-531). El tercer dels jaciments on s'han documentat pràctiques d'aquest tipus és el dels Vilars d'Arbeca. Es tracta de dues fosses localitzades en una habitació de la primera edat del ferro, una de les quals contenia quatre infants dipositats en el mateix moment i l'altra un sol enterrament. No disposem de més dades, ja que aquesta informació encara no ha estat publicada, -aquesta informació va ser exposada en una comunicació al *XXIve Congrès Préhistorique de France*, celebrat a Carcassona del 26 al 30 de setembre de 1994.

Per últim, a l'angle nordoest de l'habitació 7 de la Moleta del Remei es documentà un enterrament d'un infant de sexe masculí de vuit mesos i mig d'edat, dipositat dins una cavitat excavada al paviment i recobert amb lloses planes (Gracia, Munilla, 1994, 217).

Passant al període ibèric, i fent una enumeració des del nord, cal començar parlant de l'illa d'en Reixac. Fins l'any 1989 s'havien localitzat sis enterraments, amb un total de set individus, tots ells en espais d'ús domèstic, col·locats sense cap orientació determinada, en quatre ocasions ubicats als angles i en altres dues contra el parament dels murs, sota els paviments i sense cap objecte d'aixovar ni preparació especial, amb una excepció, en què s'havia delimitat un espai tancat amb fragments ceràmics. Tots els enterraments són individuals, a excepció d'un, que és doble. Quant a l'edat, cinc dels infants eren fetus a terme o nadons, un era un infant menor de sis mesos i l'altre era menor d'un any. Aquestes inhumacions s'han datat dins el segle IV aC (López, Fierro, 1987-1989).

Al Puig de Sant Andreu, els treballs d'excavació de l'any 1984 a la zona sudoest del poblat han permès documentar l'existència d'enterraments infantils associats a la llar de foc d'un presumpte espai de culte i en relació, també, amb els sacrificis d'animals ja prèviament descrits (Martín, 1991, 37-38); aquesta llar de foc, recolzada damunt d'un basament de grans dimensions (1,40 per 1,60 metres) sembla haver tingut un caràcter clarament ritual, i no es pot excloure que, de fet, es tracti d'un autèntic altar, especialment si es té compte les restes de sacrificis que l'envolten. En total, es localitzaren cinc cavitats, dues de les quals contenien restes d'infants (un de pocs mesos i l'altre un fetus a terme o un nounat), i les altres tres, restes d'ovicàprids. Aquestes deposicions han estat datades per A. Martín entre mitjan del segle IV aC i principi de la centúria següent (Martín, 1991, 39).

A l'àrea laietana són també coneguts els enterraments infantils, almenys al Turó de Ca n'Olivé i a la Penya del Moro. En el primer d'aquests assentaments, les primeres excavacions realitzades, entre 1954 i 1961, ja permeteren de conèixer l'existència d'aquesta pràctica, essent identificats quatre individus, un dels quals d'un any d'edat (habitació 4), dos amb menys de tres mesos (habitació 7) i l'últim amb poc més d'un any (habitació 8); tots ells estaven situats a prop de l'angle nord-est de les habitacions. Aquests enterraments van ser situats cronològicament entre el 250 i el 100 aC (Barberà, Pascual, Caballé, Rovira, 1960-1961, 214). L'any 1987 foren reestudiades les restes de les habitacions 4 i 7 per D. Campillo, descobrint-se que a l'habitació 4 hi havia dos individus, un fetus a terme i un fetus de set mesos; i tres fetus a terme a l'habitació 7, dos dels quals podrien ser bessons, citat a Barrial (1991, 137). En aquest mateix any, els treballs d'excavació van posar al descobert les restes de quatre inhumacions més (Barrial, 1991, 136 ss.), de les quals només una estava dins una habitació (la número 2). Es tractava d'un fetus a terme, col·locat de bocaterrosa sota el paviment, al centre de l'habitació, orientat vers el sud-est. Fou dipositat junt amb la preparació del paviment, sense practicar-hi cap retall. L'infant, doncs, fou inhumat en el moment de la fundació de l'habitatge, durant el segle IV aC, però en una reforma posterior va ser parcialment afectat a causa de l'excavació d'un forat de pal. Els altres tres infants localitzats (també fetus a terme) proporcionen molt poca informació: un d'ells estava a l'estrat superficial i el altres dos es conservaven molt parcialment. A més de les restes descrites cal recordar que en

una de les fosses, ja descrita, hi havia un conjunt de restes animals (*Gallus domesticus*) i oviceprins joves i nounats), barrejades amb un cúbit i dos fragments de costella d'un nounat humà (Albizuri, 1990). Cal finalment assenyalar el fet que els enterraments infantils documentats a les habitacions 2 i 8 estaven a prop de dipòsits d'animals

Pel que fa a les inhumacions infantils de la Penya del Moro, són relativament escasses, contrastant amb l'abundor de sacrificis animals. En total, s'hi han localitzat quatre enterraments, situats, respectivament, sota els paviments dels recintes B-E, Y, L, X, sempre ubicats en zones properes als murs i tractant-se, en tots els casos, de fetus a terme. Els individus no apareixen mai sencers i, entre les parts presents, sempre apareixen ossos del crani i, molt sovint, de les extremitats, així com vèrtebres; la resta de parts del cos són poc representades (Barberà, Campillo, Miró, Molist, 1989, 163 ss.). Aquestes inhumacions s'han de situar dins el segle IV aC.

Continuant cap al sud, cal considerar l'assentament de Darró, que ha proporcionat enterraments infantils sota els paviments d'algunes cambres de l'anomenada casa número 3, ocupada entre el 180 i el 80-70 aC. Es tracta, en tots els casos, de fetus terminals o nadons i han aparegut exclusivament en espais destinats a un ús domèstic. Les inhumacions van ser realitzades en el moment de dur a terme reformes que comportaren una reestructuració de l'espai (López, Fierro, 1988, 54; López, Fierro, Caixal, Castellano, 1992, 27). La presència d'enterraments infantils en aquest jaciment demostra la perduració d'aquesta pràctica fins al final del període ibèric.

Un darrer jaciment de què cal parlar és la Moleta del Remei, que contenia inhumacions infantils al recinte 17 (que, segons els seus excavadors, tenia funcions especialitzades), a l'habitació 8 i a la zona d'accés a la plaça. Al recinte 17 han estat localitzades cinc deposicions infantils, totes elles dins una mateixa fossa ubicada en un angle de l'habitació, sota el paviment. La fossa, de planta circular, estava delimitada amb pedres de grans dimensions i coberta amb lloses de pedra (Fig. 5). Els cinc infants van ser col·locats en moments diferents entre finals del segle V i principis del segle III aC. Tenien edats entre els vuit mesos i quart de gestació i un mes postpart, i els seus esquelets no estaven sencers (Gracia, Munilla, Mercadal, Campillo, 1989, 141).

A la zona d'accés a la plaça d'aquest poblat s'ha documentat un enterrament dipositat dins una esquerra natural de la roca tapada amb una llosa de

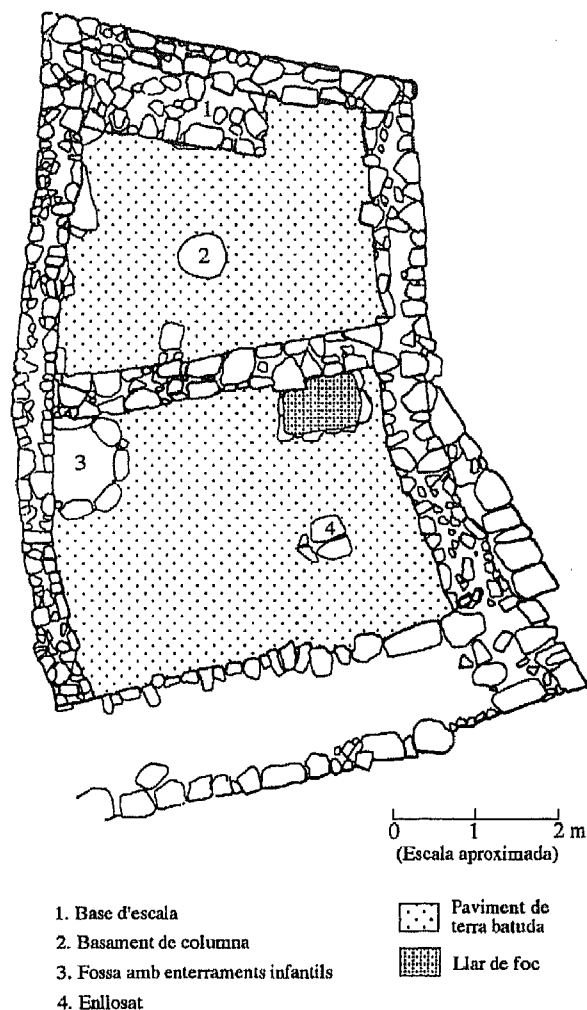

Figura 5. Moleta del Remei, recinte 17.

pedra, i que contenia un individu conservat en un 51 per cent, d'una edat de nou mesos i mig de gestació (Gracia, Munilla, Mercadal, Campillo, 1989, 136 ss.).

Per últim, l'habitació 8 del mateix jaciment, de funció domèstica, contenia un infant col·locat en posició fetal dins una pseudocista de planta rectangular (50 per 20 centímetres), habilitada a la zona central de l'habitació, sota el paviment, aprofitant un desnivell de la roca i col·locant-hi tres pedres a la paret oest (Gracia, Munilla, Vilà, 1990).

Un darrer assentament al qual hem de fer referència és el Molí d'Espígol de Tornabous (Urgell), on han estat localitzats dos enterraments infantils sota el paviment del recinte 65 (que formava part d'un edifici de característiques singulars), prop del parament del mur nord (Fig. 6). Aquestes inhumacions s'han datat entre la segona meitat del segle IV i mitjans del segle III aC (Cura,

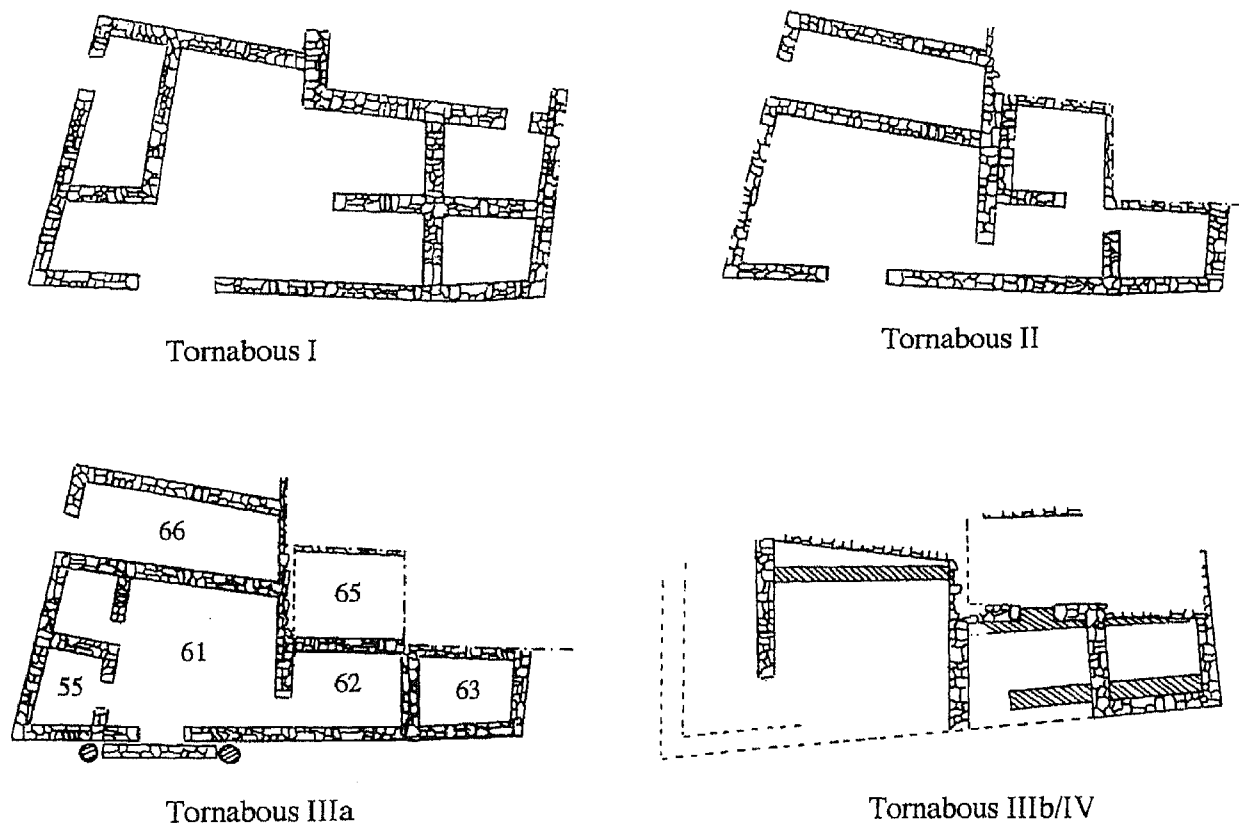

Figura 6. Planta evolutiva de l'edifici singular del Molí d'Espígol (Tornabous).

1989, 177 ss.). Quant a l'edat d'aquests individus, en un cas es tractava d'un infant d'entre tres setmanes i un mes postneixement, conservat en un 36 per cent, mentre que l'altre, molt mal conservat, tenia una edat entre una i dues setmanes postneixement (Mercadal, 1989, 183 ss.).

RITUALS RELACIONATS AMB ELS CRANIS HUMANS

L'existència a Catalunya de cranis enclavats és testimoniada als jaciments del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà, Girona), a l'Illa d'En Reixac (Ullastret, Baix Empordà, Girona), al Mas Castellar de Pontòs (Alt Empordà, Girona), al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Barcelonès, Barcelona) i al Molí de l'Espígol (Tornabous, Urgell, Lleida). El primer d'aquests assentaments ha donat dos exemplars, pertanyents a individus de sexe masculí, trobats a l'interior de la sitja 146, que estava situada immediatament al costat de la poterna pròxima a l'extrem septentrional de la muralla del Puig de Sant Andreu. Aquests dos cranis conserven el clau de ferro que travessa

l'os frontal sobre la línia sagital; van ser enterrats en el segle III aC, possiblement durant la segona meitat o fins i tot finals de la centúria (Campillo, 1976-1978, 318-320; Pujol, 1979-1980; Vilà, 1979-1980, 212-213, 216-217).

Pel que fa al crani de l'Illa d'en Reixac, és sens dubte el més antic dels exemplars coneguts, car fou trobat en un nivell datable, segons sembla, del segle V aC. No conserva el clau, però el forat que travessa l'os frontal, en torn del qual es conserven restes d'òxid de ferro, mostra que sens dubte es tractava d'un crani enclavat. Cal observar a més que l'escata occipital d'aquest exemplar presenta una secció neta, que, segons D. Campillo, podria ser deguda a una mort per decapitació, si doncs no es tracta del resultat d'un ritual *post mortem*. (Campillo, 1976-1978, 318).

Quant al Puig Castellar, les excavacions de Ferran de Sagarra a principis de segle van lliurar també diversos cranis, trobats, segons sembla, al peu de la muralla. Un d'aquests exemplars estava travessat per un clau de ferro de 25 centímetres de longitud. N'hi havia dos més que no conservaven elements de fixació, però els forats que els traves-

sen indiquen que també havien estat enclavats (Pijoan, 1906, 492; Bosch Gimpera, 1915-1920, 596; Serra Ràfols, 1942, 103). Dissortadament, la datació dels cranis del Puig Castellar resta molt incerta, ja que el context en què van aparèixer ens és del tot desconegut. Cal tenir present, en tot cas, que aquest assentament fou abandonat en torn del 200 aC, de la qual cosa es pot deduir una datació aproximada de segle IV-III aC; ens sembla probable, en tot cas, que aquests elements fossin visibles i es trobessin *in situ* en el moment d'abandonament de l'assentament. Finalment, cal mencionar l'existència d'un altre exemplar, encara inèdit, al Molí d'Espígol (amable comunicació de Miquel Cura).

Per una altra part, també cal assenyalar l'existència d'un nombre considerable de cranis o de fragments de cranis que no presenten signes d'enclavament, trobats a vegades dins de sitges. És el cas d'alguns dels exemplars trobats al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Bosch-Gimpera, 1915-1920, 596), del crani femení de la sitja 31 de Burriac (Pujol, García, 1982-1983, 96-97) i, en el mateix jaciment, d'altres dos exemplars procedents de la sitja número 1 del sector de Can Grandia (Ribas, Martín, 1960-1961, 299, 298, fig. 2, 1). En aquest mateix sentit, cal tenir en compte les mandíbules humanes que a vegades s'han trobat aïllades (Ribas, Martín, 1960-1961; Pujol, 1979-1980, 268), o, a vegades, agrupades, com ara al sector 2 de la zona 15 de l'Illa d'en Reixac, que ha proporcionat tres mandíbules i un fragment de crani humà, a banda de les ofrenes d'animals ja descrites (Martín, López, Llorens *et alii*, 1994, 41-42). Igualment, al sector SF de la Penya del Moro apareix un fragment de parietal humà, trencat probablement a cops i amb solcs que podrien haver estat provocats per la descarnació, que ha estat interpretat com a element ritual pels seus excavadors (Ballbé, Barberà, Barriol *et alii*, 1985). El cas més interessant és el d'un crani masculí de l'Illa d'en Reixac (Campillo, 1976-1978, 320-326). En efecte, aquest exemplar presenta abrasions intencionals de dos canins i dels dos primers premolars de la mandíbula inferior; a més, la base del crani fou destruïda, probablement per decapitació. És doncs plausible suposar que es tracta del crani d'un executat. Per últim, aquest és també el cas de les restes humanes localitzades a Pontòs, a la sala 3 de la casa número 1 (a la qual hem fet referència en parlar dels sacrificis d'animals). Aquest espai contenia, a nivell del sòl, una mandíbula amb quatre peces dentàries d'un individu de més de 25 anys d'edat, probablement de sexe masculí i al carrer, entre les deixalles, hi havia dos fragments

de mentó amb tres peces dentàries, d'un mateix individu adult (edat entre 25 i 40 anys), versemblablement de sexe masculí. Així mateix, la sitja 31 del poblat contenia restes humanes, tractant-se en aquest cas de vèrtebres i costelles (Pons, en aquest mateix volum).

ALTRES ELEMENTS DE POSSIBLE CARÀCTER RITUAL

Coneixem l'existència d'altres elements que sovint es consideren relacionats amb pràctiques de caràcter ritual, si bé són molt menys freqüents que els descrits anteriorment. Un d'aquests elements és la presència d'una petxina de bivalv col·locada formant part de la preparació de llars de foc, identificada a la Penya del Moro -recintes Q, Z-I, Y- (Ballbé, Barberà, Barriol *et alii*, 1986, 317), a Burriac (Benito, Burjachs, Espadaler *et alii*, 1986, 20) i a l'Illa d'en Reixac- presència d'una petxina al centre de la sola de fragments de ceràmica de la llar del sector 3 de la zona 7 (López, Llorens, Martín *et alii*, 1987-1989). A Burriac, la llar de foc del primer nivell d'ocupació de "l'edifici públic" (segle V aC) tenia una capa de preparació formada per ossos, fragments de ceràmica i petxines, per sota de la sola d'argila (Barberà, Pascual, 1979-1980). En aquest darrer cas, la presència d'aquests materials es pot explicar pel seu contingut en calç, sense necessitat d'atribuir-hi un caràcter ritual. Un exemple paral·lel el tenim a Ullastret, a la llar de foc de l'habitació número 3 de la zona dels predis Subirana, amb preparació formada per fragments de ceràmica, ossos i petxines (Oliva, 1960, 369-370).

Les valves de mol·luscos poden aparèixer en concentracions intencionals i sense relació amb la llar de foc. Recordem la presència, al Puig Castellar, de 20 valves de pectuncle associades a un cap de senglar i ossos d'altres animals dins d'una fossa, formant part tal vegada d'un sacrifici (Martínez, Vicente, 1966, 25). Caldria afegir un conjunt de valves de mol·lusc col·locades acuradament en fileres a l'interior del sector 8 de la zona 15 de l'Illa d'en Reixac, formant un element decoratiu, la intenció ritual del qual ve suggerida per la presència de sacrificis d'animals en altres recintes de la mateixa zona, així com per l'estructura arquitectònica d'aquestes construccions (Martín, López, Llorens *et alii*, 1994, 43-44).

D'altra banda, i tornant al poblat de la Penya del Moro, s'ha d'esmentar la troballa d'un ou de gallina immers en el revestiment del mur sud del

recinte B-E, a 20 centímetres d'alçada per sobre del paviment, i que els excavadors del poblament relacionen amb cultes a la fecunditat (Ballbé, Barberà, Barriol *et alii*, 1986, 317). Un altre ou de gallina fou també localitzat dins l'àmbit II del Turó de Ca n'Olivé, al costat de l'ofrena d'una ovella sencera amb indicis de descarnament (Barriol, Francés, 1991, 30). Sembla lògic pensar que es tracta d'oblacions destinades a propiciar la perdurabilitat dels habitatges. L'ús d'ous en rituals de fundació és ben documentat a la vil·la romana de Corbins (Segrià) -una urna, dipositada en una trinxera de fonamentació, que contenia un ou de gallina, restes de gra i alguns ossos- (Marí, Mascort, 1986) i, possiblement, al Cabezo de Alcalá (Azaila), on els treballs de J. Cabré al costat de la torre occidental va donar un vas que contenia un altre element d'aquest tipus (Beltrán, 1976, 25, 31, 34, fig. 8, núm. 551).

Entre les possibles oblacions alimentàries cal esmentar també la troballa, en els treballs d'excavació de l'any 1984 a la zona sudoest del Puig de Sant Andreu d'Ullastret, d'una forta acumulació de carbons i cereals -civada, mill i, sobretot, ordi-, que ha estat interpretada pels seus descobridors com el resultat d'un acte ritual de fundació, relacionat amb l'erecció dels primers murs de pedra aixecats en aquest sector (Martín, 1990, 37).

Un altre element que pot haver tingut una intenció ritual és la deposició de vasos ceràmics, a vegades en relació amb enterraments d'infants o d'animals. L'exemple més antic ve dels Vilars d'Arbeca, durant la fase I (650/625-550/525), i consisteix en la col·locació d'una gran tenalla, que contenia terra cendrosa i un vaset amb decoració acanalada, sota la llar més antiga d'un habitatge (Garcés, Junyent, Lafuente, López, 1994, 46). Un altre exemple, en aquest cas del segle III aC, ha estat documentat a l'Illa d'en Reixac, al sector 1 de la zona 15, i consisteix en una fossa que contenia vuit vasos de ceràmica a mà, set dels quals eren de dimensions molt reduïdes, al costat de tres fosses amb restes d'ovicaprins (López, Llorens, Martín *et alii*, 1992, 40).

ESPAIS ON ES REALITZA EL CULTE

Començant pel bronze final i la primera edat del ferro, les pràctiques rituals identificades fins al moment no permeten afirmar que existís una separació entre l'espai sagrat i l'espai profà, ja que, almenys a la Moleta del Remei i Barranc de Gàfols, es realitzen en habitacions on es desenvolupen les activitats domèstiques habituals, indica-

des per la presència de llars de foc, molins, etc. De tota manera, el cas de l'habitació 7 de la Moleta del Remei resulta poc clar: en primer lloc, tenia una llar de foc de dimensions superiors al que és habitual, si bé això no implica que la llar no tingués una funció domèstica; per una altra part, contenia grans envasos de magatzem, relacionables amb una casa, però que també poden estar presents dins un recinte sagrat. Quant a la Pedrera i el Tossal de les Tenalles, no és possible saber la funció dels recintes on s'han localitzat els elements rituals. Així doncs, creiem que és molt agosarat afirmar l'existència d'edificis destinats específicament al culte en aquests períodes.

Quant al període ibèric, la major part dels casos que hem citat han estat documentats en recintes de caràcter indubtablement domèstic. A continuació enumerarem els espais que han proporcionat pràctiques rituals, detallant especialment aquells que, versemblantment, no eren d'habitació.

En el cas de les deposicions d'infants, a l'Illa d'en Reixac, Puig de Sant Andreu, Turó de Ca n'Olivé, Peña del Moro i Darró han estat identificades en espais que no disposen de cap agençament especial ni destaquen de la resta de construccions per la seva estructura arquitectònica. En tots aquests casos, els recintes tenien una funció clarament domèstica. Al costat d'això, els jaciments de la Moleta del Remei i del Molí d'Espígol de Tornabous aporten dades ben diferents. A la Moleta del Remei s'han documentat enterraments en un recinte clarament domèstic (habitació 8), però també a la zona d'accés al poblament i al recinte 17. Aquest darrer espai presentava un estat interior especialment acurat, amb un paviment molt gruixut i net, una llar de foc de factura acurada i la fossa amb els enterraments infantils; els seus excavadors consideren que aquest recinte no era una casa, sinó un recinte ritual (Gracia, Munilla, Mercadal, Campillo, 1989, 135-136). Des d'un punt de vista arquitectònic, el recinte 17 no destaca en relació als altres del poblament.

En el cas de Tornabous, els enterraments es van localitzar al recinte 65, que forma part d'un gran edifici construït amb blocs de pedra sorrenca ben tallats, i integrat per les habitacions 61, 62, 63, 65, 66 i 55. Aquest edifici es bastí durant la fase Tornabous IIIb de Miquel Cura (principis del segle IV aC). Al seu interior destaca l'estança 61, amb una gran llar de foc central de planta rectangular (112 per 75 centímetres), al costat de la qual hi havia un sòcol de pedra, també de forma rectangular, i una banquetta adossada a la paret (Cura, 1989, 176-177). Durant la fase Tornabous IIIa de

M. Cura (segona meitat del segle IV aC) es construeix per aquest edifici una nova façana, que permetrà l'accés a l'habitació 61 a través d'una gran porta flanquejada per dues bases de columna circulars de pedra sorrenca, decorades a la part davantera amb tres motlures convexes. L'excavació, a càrrec de M. Cura, del paviment de l'habitació 65, corresponent a la fase Tornabous IIIa, permeté localitzar els dos enterraments infantils descrits, a la zona propera al parament nord de l'estança, així com l'existència, entre les restes de fauna, d'un fragment d'os que havia estat intencionalment tallat i polit. Tant aquest element com els enterraments infantils podrien tenir un significat ritual. En aquesta mateixa habitació aparegueren restes d'estucs pintats sota el paviment, tal vegada procedents de les parets (Cura, 1989, 178-179). La façana excepcional de l'edifici ja féu pensar el doctor Maluquer que l'edifici podria haver estat una construcció de caràcter públic, ja fos de tipus religiós (temple) o civil -palau o centre de reunió- (Maluquer, 1986, 13 ss.). Els elements rituals de l'habitació 55 identificats darrerament poden indicar indistintament que es tractava d'una construcció de caire religiós, o bé que fou un edifici públic que hauria estat purificat en el moment de la seva renovació arquitectònica.

Pel que fa a les deposicions de restes d'animals, es localitzen en edificis de tipologia i funció més variada, així com en espais oberts. En primer lloc, hi ha un bon nombre de pràctiques d'aquest tipus documentades en recintes d'hàbitat. A la Penya del Moro, Turó de Can Olivé, Puig Castellar, Burriac i Turó del Montgròs la presència d'aquest element s'ha documentat sempre en recintes que només han proporcionat els elements propis dels espais domèstics i que, a més, no disposen de cap element arquitectònic que els faci destacar dins el poblat. Per una altra part, a l'Illa d'en Reixac i Alorda Park es documenten tant en recintes d'hàbitat com en espais que poden haver tingut una altra funció. Al Puig de Sant Andreu es localitzen en un recinte de presumpte caràcter ritual, suggerit, com s'ha dit més amunt, per la presència del que podria haver estat un altar. Per últim, tant a l'Esquerda com a la Moleta del Remei, les restes de sacrificis d'animals es troben en zones obertes.

A l'assentament d'Alorda Park sembla indubtable la funció específicament ritual del recinte A, entre finals del segle V i inicis del IV aC. A més de la relativa abundància de restes relacionables amb sacrificis, no s'hi van recuperar els objectes mobles propis dels habitatges, i disposava d'una estructura troncocònica de 45 centímetres

d'alçada i 40 centímetres de diàmetre, construïda amb pedra lligada amb terra, arrebossada amb terra, no relacionable amb cap activitat de caràcter pròpiament domèstic. L'absència de molins al recinte no permet afirmar la seva relació amb la mòlta del gra, de manera que s'ha interpretat l'estructura descrita com una mena d'altar en relació al sacrifici d'animals. Vinculat a aquesta pràctica devia estar també un forat realitzat en el paviment, dins el qual podia haver-se col·locat el pal destinat a lligar la víctima, ja que la seva posició excèntrica i la inexistència de pedres de falca al seu interior feien inversemblant que es tractés d'una columna de sosteniment de la coberta (Sanmartí, Santacana, 1992, 26 ss., 41-44).

Els enterraments d'animals del Puig de Sant Andreu, igual que les inhumacions de nadons, s'han localitzat al voltant d'una estructura construïda amb pedres grosses a la part inferior, reomplerta amb terra, i coronada amb diverses capes de lloses de pedra. De planta quadrangular, aquesta estructura tenia unes dimensions de 1,40 metres de nord a sud, 1,60 metres d'est a oest i una alçada de 1,60 metres, i funcionà entre mitjans del segle IV i inicis del segle III aC. Ha estat interpretada com el basament d'una gran llar ritual (Martín, 1991, 38-39), si bé també sembla versemblant que es tractés d'un altar sacrificial, del tipus del d'Alorda Park.

Quant a la zona 15 de l'Illa d'en Reixac, es tracta d'un conjunt de recintes que, a partir de mitjans del segle III aC, tenen una estructura única en el jaciment. Es tracta de sales dotades d'una avantsala amb un basament de columna, obrint-se a un pati porticat. Entre aquestes construccions destaca el sector 1, en el qual es van dipositar diverses ofrenes coincidint amb una reforma, i el sector 2, on s'han documentat ofrenes d'animals i restes humanes. El conjunt d'estances d'aquesta zona ha estat interpretat pels seus excavadors com un únic edifici, dedicat al culte, funció que se li atribueix tant per la presència de les ofrenes d'animals com per la seva arquitectura (López, Llorens, Martín *et alii*, 1992, 40-42; Martín, López, Llorens *et alii*, 1994, 41-42).

Recordem, igualment, que algunes pràctiques d'aquest tipus s'han documentat en espais comunitaris o relacionats amb la defensa (deposicions d'animals en zones de circulació a la Moleta del Remei i l'Esquerda -en ambdós casos, a la zona de l'entrada al poblat-, i a l'interior d'una torre a Alorda Park). Això sembla indicar de forma indubtable la intenció de protegir aquests espais, d'especial importància per al poblat.

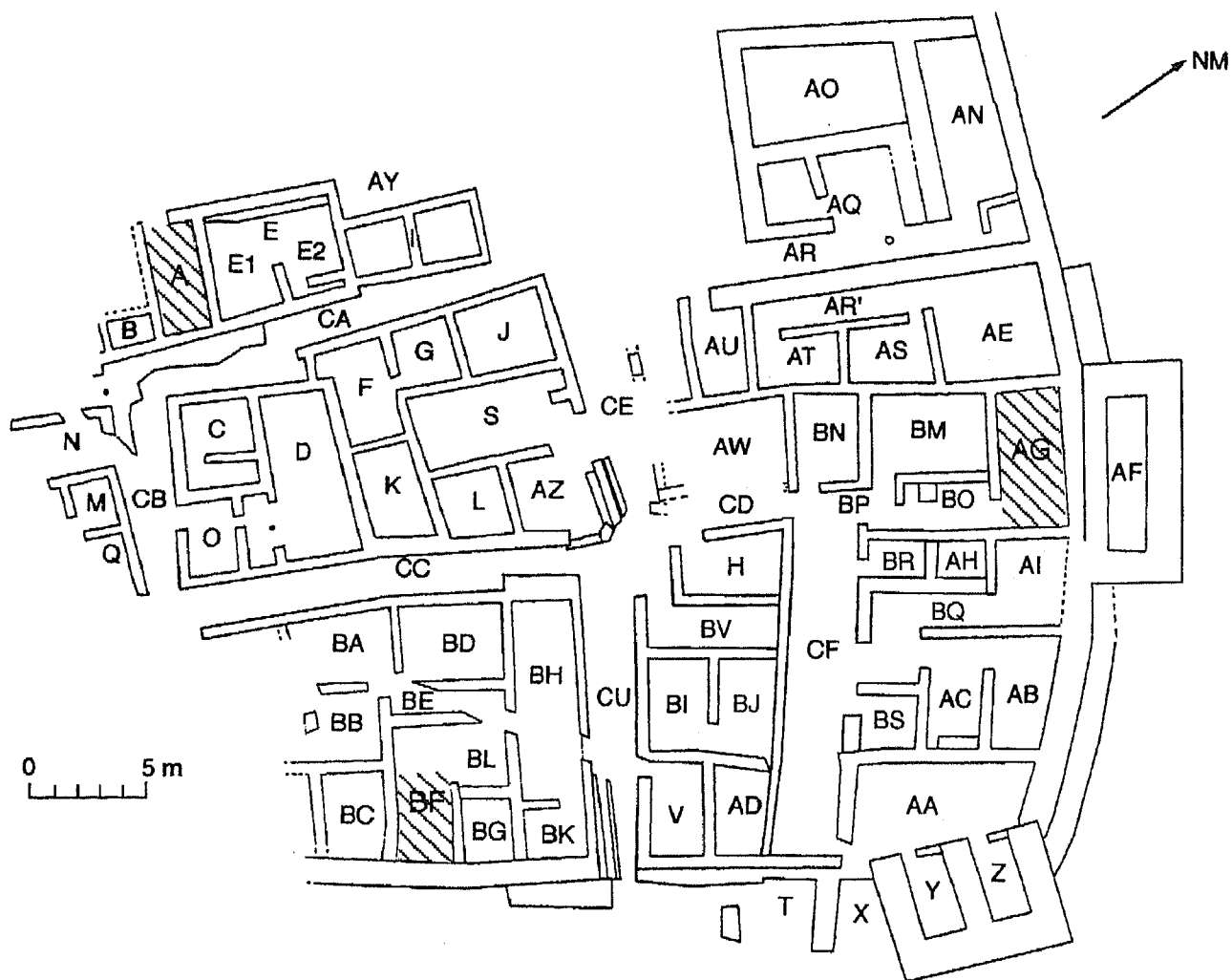

Figura 7. Planta d'Alorda Park amb indicació dels possibles recintes culturals.

ALTRES EDIFICIS DE POSSIBLE CARACTER CULTUAL

A banda del que s'ha dit, cal esmentar una sèrie d'edificis on són absents les pràctiques rituals descrites, però que presenten un paral·lel dels elements que al recinte A d'Alorda Park i al tall LI-1 del Puig de Sant Andreu estaven associats a aquestes pràctiques.

Alguns d'aquests exemples es troben al mateix assentament d'Alorda Park (Fig. 7). En primer lloc, el recinte BF, que estava dotat d'una estructura de característiques similars a la del recinte A (Sanmartí, Pou, Carrasco *et alii*, 1992), de planta circular amb 75 centímetres de diàmetre, construïda amb pedra i arrebossada amb calç, conservada en una alçada de 45 centímetres i situada a 30 centímetres del mur nord-est del

recinte. En l'espai entre l'estructura i el mur hi ha una acumulació de toves, aparentment col·locades de forma intencional. El recinte BF només ha estat excavat fins al nivell de paviment, per tant, es desconeix encara si a sota s'hi havien dipositat ofrenes de fundació. Aquest conjunt es data del segle IV aC, però la seva construcció pot ser de la centúria anterior. Al recinte AG-1 del mateix assentament s'ha documentat una estructura de planta rectangular (70 per 90 centímetres), situada aproximadament al centre de l'estança i elaborada amb toves de 58 per 29 centímetres (Figs. 7; 8). Probablement, havia estat recoberta de fusta, que s'havia conservat en part, carbonitzada, als seus voltants (Sanmartí, Pou, Carrasco *et alii*, 1993). Res no permet demostrar, de moment, el caràcter ritual d'aquestes estructures, tot i que ens sembla força possible.

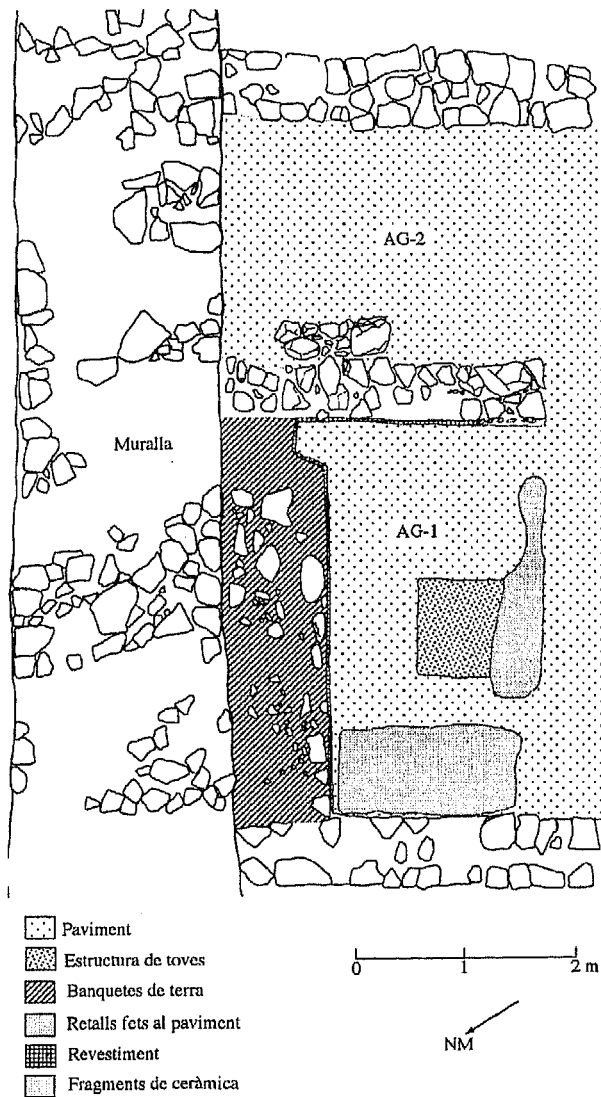

Figura 8. Alorda Park. Planta del recinte AG.

En aquesta línia s'ha interpretat també un basament de pedres relacionat amb una llar, situat al centre de l'habitació 52 de la Moleta del Remei. Aquest possible altar té planta rectangular i unes dimensions de 80 per 40 centímetres, està fet amb pedres i coronat amb un bloc circular de 40 centímetres de diàmetre (Gracia, Munilla, Pallarés, 1989). Al seu davant hi havia una llar de foc. L'interior de l'habitació no ha proporcionat cap altre element de caràcter ritual, a excepció de dos vasos de ceràmica grisa tul·lipiformes i amb peu. Els seus excavadors consideren que es podria tractar d'un recinte de tipus cultual.

Potser cal considerar aquí la casa número 1 de Pontòs, gran edifici de 432 metres quadrats de superfície, format per vuit estances, que ha pro-

porcionat restes de sacrificis de gossos així com restes humanes, i en la qual hi havia un altar de marbre (Pons, en aquest mateix volum).

Des d'un punt de vista tipològic, la perduració d'aquestes estructures arriba fins a mitjans del segle II aC, si atenem a la presència d'un element similar documentat al jaciment de Can Balençó (Argentona, Maresme), a l'extrem sud del recinte P i corresponent a la fase fundacional de l'assentament. L'estructura és de planta circular, formada per una acumulació de pedres lligades amb argila, descansava sobre un paviment de fang i al seu voltant hi havia quatre pedres, que tal vegada havien estat col·locades de manera intencional. Tot i que l'excavació del recinte no ha proporcionat elements mobles significatius funcionalment, els seus excavadors creuen que podria haver tingut un caràcter cultual, donada la semblança formal entre l'estructura que hem descrit i les d'Alorda Park (Codex, 1992, 166; 1995, 70, I, 83).

Tots aquests recintes que hem descrit tenen un tret en comú, que és el fet de no tenir una estructura arquitectònica peculiar que els diferenciï de la resta d'edificis del poblat. La identificació d'activitats rituals ha vingut donada per l'estructura (planta, elements arquitectònics) o agençaments interns d'alguns edificis, quan són diferents dels que caracteritzen les construccions de caràcter domèstic; o bé per la presència dels elements propis dels habitatges, però acabats de forma especialment acurada, o bé acompanyats d'altres estructures d'utilitat no explicable dins l'àmbit estrictament domèstic. En un sol cas es documenta també la presència d'elements mobiliars que també suggereixen pràctiques rituals. Es tracta de la troballa, dins del recinte A d'Alorda Park, d'una tassa amb fons umbilicat. Aquesta forma, que és molt corrent al nord del massís de Garraf, només es documenta en comptades ocasions en el territori cossetà; per una altra part, és una forma que sembla inspirar-se directament en les *phiaiai* gregues, l'ús ritual de les quals és ben conegut. Aquests dos trets -rarsa quantitativa i característiques tipològico-funcionals- reforcen la idea que el lloc de troballa d'aquesta peça estava vinculat a pràctiques religioses.

Cal dir, per una altra part, que no és segur que en alguns d'aquests recintes no s'hagués desenvolupat una activitat domèstica (per exemple, al recinte A d'Alorda Park durant la darrera fase d'ús d'aquesta cambra, vers el 300 aC, moment en què s'hi habilita una llar de foc i ja no funcionà l'estructura troncocònica de pedres; a l'habitació 52 de la Moleta del Remei o tal vegada al recinte P de Can Balençó).

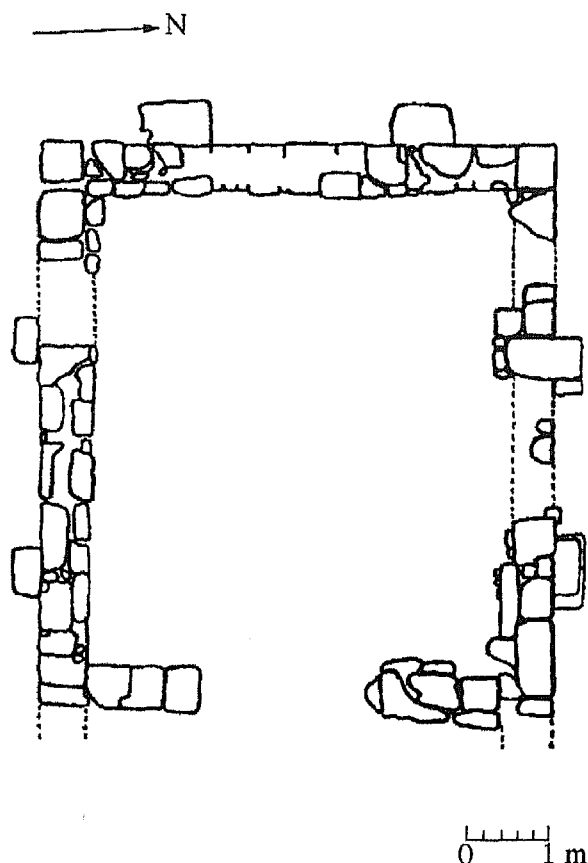

Figura 9. Puig de Sant Andreu (Ullastret). Planta del temple de la part alta.

EDIFICIS TRADICIONALMENT INTERPRETATS COM A TEMPLES

A banda de les pràctiques rituals descrites cal dir que en alguns poblats ibèrics catalans s'ha documentat la presència de construccions que destaquen per la seva estructura arquitectònica i que s'han interpretat com a edificis de caràcter públic. Algun d'aquests bastiments podria haver exercit la funció de temple.

Tres d'aquests edificis han estat documentats al poblat del Puig de Sant Andreu d'Ullastret, dos dels quals es troben a la part més alta del poblat, que es considera una zona sagrada, mentre que el tercer està situat al vessant sudoest, a la zona dels predis Subirana. L'única planta publicada correspon a un dels edificis de la part més alta de l'assentament, que conserva completa la part baixa dels murs (Fig. 9). És una construcció *in antis*, de planta rectangular, amb diversos contraforts a l'exterior i orientat a l'est. La part més

mal conservada és el vestíbul, del qual gairebé no queda res. Al seu interior hi havia restes d'*opus signinum* i d'*opus tessellatum* procedents del paviment, i hom va poder recuperar nombrosos exvotos de terra cuita que representaven cares humanes, amb restes de policromia. Un segon temple, del qual només es conserva un mur, està situat a un metre del que acabem de descriure, al seu costat nord. La cara externa d'aquesta paret estava revestida d'estuc vermellós. No es coneix la forma de la planta, però sembla que havia estat similar al que s'ha descrit, si bé era més gran (Martín, 1988, 21). Quant al tercer temple, que apareix a la planta general de l'assentament, mai no se n'ha publicat ni la planta detallada ni les seves característiques. Es tracta d'una construcció *in antis*, amb l'accés delimitat per dues columnes.

Una altra d'aquestes construccions és l'anomenat "edifici públic" de Burriac, un recinte de planta rectangular i de grandària considerable, construït probablement durant el segle IV aC (Fig. 10). Tot i que no s'ha conservat en la seva totalitat, la planta de la part que ens ha arribat té unes dimensions de 8,50 per 5 metres (42,50 metres quadrats). A la part central, i coincidint amb l'eix longitudinal, hi ha dues bases de columna de pedra encaixades en el sòl del recinte i falcades amb pedres petites. En l'espai entre les dues columnes es va documentar una gran llar de foc (1,40 per 1,60 metres), amb preparació de fragments de ceràmica i solera d'argilla. Josep Barberà ha identificat aquest recinte com un lloc de reunió, a partir de la similitud estructural que presenta amb el megaron grec (Barberà, Pascual, 1973, 603-610; 1979-80, 203-242). La possible funcionalitat ritual d'aquest edifici ve suggerida per la seva similitud tipològica amb el temple grec arcaic d'Apol·ló Delfínic a Dreros, Creta (Barberà, 1985b, 146-151). En un nivell d'ocupació anterior a aquesta construcció i datat dins del segle V aC hi ha alguns elements que suggereixen que aquesta zona del poblat tingué sempre un significat especial, ja que s'hi han documentat una sèrie de clots retallats a la roca, relacionables en part amb l'establiment d'una cabana (forats de pal, canals per recollida d'aigua), però algun dels quals podria haver tingut un significat ritual, destinat a ofrenes (Barberà, Pascual, 1979-1980, 210 ss.). De tota manera, un treball recent, realitzat per C. Vilà, revisa les interpretacions donades a aquest edifici i reafirma la seva funció de lloc de reunió, que relaciona amb activitats econòmiques (tran-

saccions comercials), negant que tingués una funció religiosa (Vilà, 1994, 29).

Igualment, al poblat del Molí d'Espígol de Tornabous cal destacar la presència de l'edifici de característiques excepcionals, integrat per les habitacions 61, 62, 63, 65, 66 i 55, que ja ha estat descrit més amunt.

INTERPRETACIÓ

A partir de tot el que hem vist, és evident que les pràctiques més freqüentment documentades són els anomenats sacrificis d'animals, així com les inhumacions infantils. Molt sovint, ambdós elements coexisteixen en un mateix assentament, fins i tot a la mateixa habitació, de manera que s'ha considerat que hi pot haver una relació entre ells. Els diferents estudiosos que han tractat aquests temes coincideixen en acceptar que totes aquestes pràctiques tenen un caràcter ritual, vinculat a la religió, que era practicada en molts casos dins un

ambient domèstic. En canvi, hi ha grans divergències a l'hora d'interpretar-ne el significat exacte.

Els enterraments d'animals a l'interior de les cases són clarament un ritual domèstic, que se sol interpretar en relació amb la fundació o reparació d'un recinte. En aquest ritual, destinat a la purificació de l'edifici, intervé el sacrifici d'un o més animals. El resultat últim és la deposició de les restes a manera d'ofrena, dins una cavitat expressament practicada per a aquesta finalitat. Aquesta idea es basa en la comparació amb pràctiques similars realitzades en altres cultures, especialment dins el món grec i fenicio-púnic. En efecte, dins la mentalitat de moltes cultures primitives, l'espai habitat consisteix en una reproducció a escala reduïda de l'univers; quan es construeix una casa s'ha de transformar l'espai profà en espai sagrat, fent una repetició de la creació del món. Els rituals de construcció impliquen el sacrifici d'un ésser viu en el moment d'aixecar una casa, ja que la creació necessita la transmissió directa de la vida per part d'una criatura que la posseeixi. Amb el sacrifici

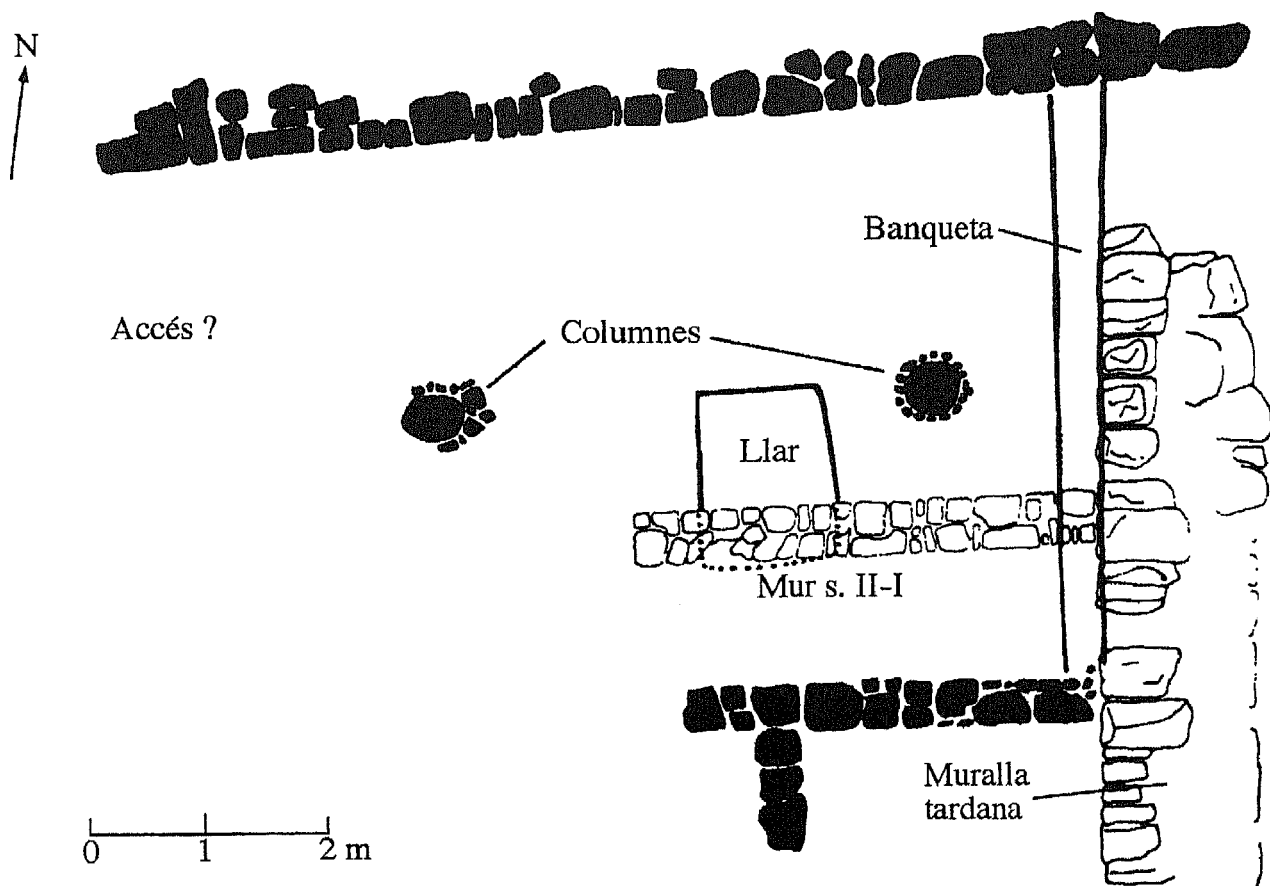

Figura 10. Burriac. Planta del possible edifici cultural.

sagnant, es dota l'edifici d'una vida i d'una ànima, per tal que perduri (Eliade, 1981, 70-372, 380-381). Una interpretació d'aquest tipus explicaria l'abundant presència de sacrificis d'animals en ambients domèstics.

No tots els investigadors accepten aquesta vinculació sacrifici-fundació, especialment pel fet que a vegades apareix més d'una ofrena en una habitació (Ballbé, Barberà, Barrial *et alii*, 1986, 317). Davant d'aquesta objecció cal fer notar que els sacrificis fundacionals es podrien haver repetit en ocasió de refaccions, reparacions o reconstruccions de les cases. Aquest és possiblement el cas de l'esquelet de càprid adult trobat a la cambra meridional de l'habitació B-E del poblat de la Peña del Moro, on ja s'havia realitzat prèviament un primer sacrifici. Aquestes restes estaven situades sota un mur de contenció construït, segons els excavadors, amb la finalitat de reforçar el sòl, que havia cedit, afectant l'estabilitat d'un altre mur que dividia transversalment l'habitable (Barberà, Morral, Sanmartí, 1979, 31-32). És plausible pensar que la finalitat d'aquest segon sacrifici fou augmentar l'eficàcia del que s'havia fet en fundar la casa i que havia estat insuficient per assegurar-ne la perdurabilitat (Sanmartí, 1986).

De tota manera, és ben cert que res no permet demostrar que es tracti sempre de rituals relacionats amb l'erecció o reparació dels edificis. Crida l'atenció, per exemple, el fet que aquestes pràctiques no eren realitzades en tots els àmbits del poblat, no podent-se establir, almenys aparentment, cap constant sobre el tipus de recinte que era privilegiat amb aquesta purificació. L'explicació donada per J. Barberà al respecte, i referint-se al poblat de la Peña del Moro, és que els sacrificis eren realitzats sempre en les habitacions principals (mai es documenten en estances petites) i en relació a la llar de foc (Barberà, 1985a, 36). Aquesta explicació no pot ser generalitzada a la resta d'assentaments, on, a vegades, el recinte en què es documenten aquestes pràctiques no es diferencia de la resta de construccions del poblat (així és, per exemple, en algunes construccions de l'Illa d'en Reixac o al recinte E2 d'Alorda Park). En algun cas, podrien haver estat vinculades amb el caràcter cultual d'un edifici, com succeeix al Puig de Sant Andreu o al recinte A d'Alorda Park, o bé podrien haver estat destinats a protegir un espai la funció del qual era especialment important per al poblat, com és el cas de les torres Y-Z de l'assentament d'Alorda Park; o dels sacrificis en espais exteriors a l'Esquerda o la Moleta del Remei.

Quant al ritual practicat abans de la deposició d'aquestes restes, cal tenir en compte que les parts més freqüentment representades són aquelles que ofereixen una aportació càrnica menor, almenys en el cas dels ovicàprids, i també dels galls d'Alorda Park. Aquest element s'ha interpretat com a indicatiu de la realització de banquetes rituals on es menjava la resta de l'individu, essent enterrades només aquelles parts, com hem dit, amb menys quantitat de carn. La pràctica del banquet ritual implicat el consum d'animals sacrificats era comuna al món grec, en els casos en què el sacrifici anava adreçat a les divinitats del cel (Gernet, Boulanger, 1970, 180-182). En el cas dels gossos documentats a Alorda Park, apareixen parts que tenen una aportació càrnica important, però no presentaven indicis de descarnació, és a dir, que no formaven part del banquet ritual (Albizuri, Nadal, 1992, 298). Per una altra part, les marques de descarnació i fractura de les ofrenes del Turó de Ca n'Olivé indiquen que els animals van ser esquarterats abans de ser dipositats i, segons S. Albizuri, devien haver estat consumits (Albizuri, 1990).

Pel que fa a les inhumacions infantils, una qüestió crucial, ja plantejada en diferents ocasions (Gusi, 1970; Barberà, Duprè, 1984), és saber si responen simplement a una pràctica funerària específica per als individus de molt curta edat, o bé si cal interpretar-les -sempre, o en alguns casos- com a autèntics sacrificis. En favor de la primera hipòtesi, que és seguida per diversos autors, milita l'evidència dels poblats de Cortes de Navarra i de La Hoya, on els enterraments infantils en vivendes són molt nombrosos (Maluquer, 1958, 143). En el cas del poblat de La Hoya hi havia 25 inhumacions infantils al nivell 2 del sector A (Llanos, 1976, 21), la qual cosa s'adiu amb l'elevada mortalitat infantil que cal suposar per a les societats protohistòriques. Aquesta pràctica sepulcral es podria relacionar possiblement amb el costum similar que s'ha mantingut al País Basc d'enterrar les criatures no batejades -i, per tant, molt joves- al costat de la casa i sota el ràfec, vinculant-les d'alguna manera al si familiar (Llanos, 1976a, 13). La interpretació funerària, recolzada en el cas de Cortes de Navarra per la presència d'ofrenes (Maluquer, 1958, 143), sembla inqüestionable pel que als dos assentaments mencionats. Ara bé, pot ser estesa al conjunt de l'àrea geogràfica on aquesta pràctica ha estat documentada? Alguns autors han mantingut efectivament que es tracta de pràctiques funeràries; és el cas de V. Fabre (1990, 415, nota 89), en relació al Llenguadoc, o

de F. Gracia i G. Munilla en relació al conjunt del món ibèric (Gracia, Munilla, Mercadal, Campillo, 1989 146, nota 39; 151). Altres, contràriament, han suposat que les inhumacions infantils poden ser el resultat de pràctiques culturals, i fins i tot la coexistència, en ocasions, amb restes de sacrificis d'animals, ha portat a considerar la hipòtesis que ambdues pràctiques estiguessin relacionades, fins i tot com dues variants d'un mateix ritual, dins el qual intervindrien els sacrificis infantils com a pràctica normalment establerta, essent els ovicàprids o altres animals les víctimes substitutòries dels infants, tal i com era freqüent en el món semita (Sanmartí, 1987; Barberà, Campillo, Miró, Molist, 1989, 166; Guérin, Calvo, Grau, Guillén, 1989, 71-74; Barriall, 1989, 9-17). En tot cas, la interpretació -o interpretacions- hauria de tenir en compte els punts següents:

a) El caràcter esporàdic d'aquestes troballes en el món ibèric. A Catalunya, per exemple, poblats tan extensament excavats com el Puig de Sant Andreu d'Ullastret, el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet o Alorda Park, -en el cas d'Alorda Park, tanmateix, cal fer constar la troballa d'un fragment de fèmur infantil juntament amb un dels sacrificis d'animals del recinte A- no n'han proporcionat; el mateix es pot dir, per al País Valencià, d'un assentament com la Bastida de les Alcuses. Tot i admetent que els mètodes emprats en excavacions antigues hagin fet difícil en alguns casos la detecció de restes tan fràgils com són els esquelets dels nadons, creiem que aquestes absències són significatives i mostren que, si aquest ritual respon a una pràctica funerària, aquesta no era generalitzada, ni tan sols freqüent; més aviat sembla que era excepcional, de manera que, o bé es tracta d'actes culturals de caràcter sacrificial, o bé era un costum funeràri vinculat únicament a alguns i només alguns grups socials.

b) El fet que les inhumacions infantils apareixen únicament en alguns dels habitatges dels assentaments on aquesta pràctica ha estat documentada, i que llur nombre és sempre reduït. Tenint en compte l'elevat índex de mortalitat infantil que podem suposar, aquestes observacions semblen implicar que no estem davant del tractament funeràri normal d'aquest segment de la població, tal com han assenyalat també altres autors (Fabre, 1990, 413). Novament cal pensar que, o bé era un ritual propi i específic de determinats grups socials, o bé es tractava d'una pràctica sacrificial.

c) La major part d'aquestes inhumacions infantils no ha lliurat ofrenes funeràries, la qual cosa pot ser explicada per un ritual funeràri específic, però

que també té sentit si es tracta de sacrificis. Com a excepcions cal citar els casos de Coimbra del Barranco Ancho (Lillo, 1981, 54-55) i de La Romana (Beltran, 1976-1978), on algunes d'aquestes inhumacions estaven acompanyades d'ofrenes funeràries.

d) L'absència en aquestes restes humanes de cap "prova tangible de mort provocada intencionalment" (Fabre, 1990, 415, nota 415). Però aquesta absència res no demostra, donat que una mort violenta no necessàriament ha de deixar traces reconeixibles en les restes òssies. Per una altra part, no sempre s'ha recuperat la totalitat de l'esquelet.

e) La troballa al Puig de Sant d'Andreu d'Ullastret de dues d'aquestes inhumacions amb un tractament igual al de les restes de diferents ovicàprins -dins de petites cubetes excavades- i situades al costat d'aquestes i en torn d'una estructura construïda que no és inversemblant interpretar com un altar. Un associació similar amb sacrificis d'animals es documenta també al Turó de Ca n'Olivé. Així mateix, a La Escudilla es van documentar diversos individus (entre dos i cinc) inhumats simultàniament en les mateixes urnes, enterrades dins d'habitacions que, per una altra part, semblen tenir un caràcter marcadament religiós, segons indica la presència -a part de 22 inhumacions infantils- de sacrificis d'animals i d'una pedra monolítica de 70 centímetres d'altura, que tal vegada es podria interpretar com una ara. Aquests casos suggereixen, però de cap manera demostren, la possibilitat que realment es tracti de sacrificis.

f) L'associació directa de restes humanes de nounats amb sacrificis d'animals (un fèmur a Alorda Park; un cúbit i fragments de costelles al Turó de Ca n'Olivé) és d'interpretació difícil, però, en tot cas, sembla evident que no és un tractament funeràri d'aquestes restes.

g) La preocupació existent en alguns casos per relacionar les inhumacions amb estructures constructives, com ara banquetes, escales o murs, en aquest darrer cas traient a vegades una de les pedres de la base, la qual cosa semblaria relacionar aquestes inhumacions amb rituals de fundació o protecció de les cases (Lillo, 1981, 52; Beltrán, 1976-1978, 308; Maluquer, 1958, 79).

h) Als assentaments de Darró i del Molí d'Espígol les inhumacions infantils semblen relacionades amb canvis en la compartimentació d'alguns habitatges (la "casa ibèrica 3" i el recinte 65 respectivament). Això porta a pensar que pot tractar-se de sacrificis fundacionals relacionats amb les refaccions de la casa, però no es pot excloure que les

noves compartimentacions i pavimentacions formin part d'un ritual de purificació de l'habitable efectuades en ocasió de les morts prematures d'infants.

i) El fet que a vegades no es trobi la totalitat de l'esquelet (Gracia, Munilla, Mercadal, Campillo, 1989, 140-142), o fins i tot que només apareixi una petita part d'aquest, com ara el crani (Tarradell, 1965; Beltrán, 1976-1978, 308) o un fèmur.

j) El mal coneixement de les necròpolis al món ibèric de Catalunya dificulta la comprensió d'aquest fenomen, si bé es pot dir que, en general, la població infantil representada en elles és sempre mínima.

En definitiva, creiem que existeixen prou sòlids per a no excloure la possibilitat que almenys algunes d'aquestes inhumacions infantils siguin autèntics sacrificis, especialment quan apareixen estretament associades a sacrificis d'animals. Cal tenir present, en aquest sentit, que l'infanticidi ha estat històricament una pràctica freqüent en societats molt diverses, tant entre caçadors-recol·lectors com en comunitats molt desenvolupades (l'Europa medieval i moderna, el món hel·lenístic i romà, per exemple). La finalitat d'aquesta pràctica ha estat essencialment la regulació de la població i ha afectat sobretot els individus de sexe femení i els infants que tenien poques o nul·les possibilitats de supervivència (Hassan, 1981, 154-155). Res no s'oposa, en principi, a la possibilitat que aquesta pràctica fos més o menys freqüent en la societat ibèrica, en funció essencialment de la conjuntura demogràfica de cada moment. Això, per una altra part, justificaria el seu caràcter aparentment esporàdic. Tal com ha apuntat F. Gusi (1989, 35), la determinació del sexe d'aquests individus -difícil, donada la seva edat- potser permetria donar més llum sobre aquesta qüestió.

En tot cas, les evidències disponibles fan realment difícil una interpretació unívoca d'aquest ritual, que segurament reflecteix una ideologia religiosa prou més complexa del que deixen entendre els diferents intents d'interpretació (incloent aquestes línies). Independentment, però, de quina o quines interpretacions s'adoptin, sembla clar que aquesta pràctica restava limitada a determinats grups de la societat. Altrament no sembla fàcilment explicable l'absència de casos coneguts en assentaments extensament excavats, com ara el d'Alorda Park.

Quant a la possibilitat que pugui haver existit una relació de substitució entre els enterraments infantils i els sacrificis de fundació, es basa en la coexistència, en alguns assentaments, de les dues pràctiques, si bé cal tenir en compte el fet que la distribució geogràfica d'ambdós tipus de pràcti-

ques no sempre coincideix: els sacrificis d'animals només es documenten a la zona costanera, mentre els enterraments infantils tenen una dispersió més ampla, i estan documentats molt més a l'interior (Tornabous). De la mateixa manera, cap assentament permet documentar una substitució d'una pràctica per l'altra en un sentit temporal, i no sempre es documenten ambdós elements dins el mateix jaciment. Així, a Alorda Park, on els sacrificis d'animals es documenten des de finals del segle VI o inicis del segle V aC, no es coneixen fins al moment els enterraments infantils, si bé, recordem, es va trobar un fèmur de nen al recinte A, junt amb les restes òssies d'animals. En termes generals, l'aparició d'enterraments infantils és anterior a la de les ofrenes animals (documentats a la Pedrera, Tossal de les Tenalles, etc.). Començaran a sovintejar al segle IV aC, essent durant tot aquest segle molt més freqüents que els sacrificis d'animals, excepte a la Peña del Moro i Alorda Park. Tal vegada calgui considerar la possibilitat d'una relació entre ambdues pràctiques sense necessitat que una substitueixi a l'altra -o que no sempre sigui així-, ja que en alguns casos es van inhumar animals i infants dins un mateix recinte, fet que pot implicar una finalitat comuna d'ambdós rituals i no necessàriament un mateix ritual per infants i animals car, si bé estan en un mateix recinte, no eren inhumats junts.

En relació als cranis enclavats, és lògic suposar que aquest ritual es relaciona amb la tradició cèltica dels caps tallats, de la que tenim notícia a través dels ben coneguts textos de Diodor de Sicília, Estrabó i Posidoni d'Apamea. Els paral·lels més pròxims es troben a la Gàl·lia meridional, molt particularment al poblat de La Cloche (Les Pennes-Mirabeau, Bouches du Rhône), on s'ha documentat l'existència de cranis que anaven fixats a una biga damunt la porta d'entrada de la muralla de l'assentament (Chabot, 1975; 1983; 1990). Aquesta disposició era també probablement la dels cranis del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, trobats, com s'ha dit més amunt, al peu de la muralla. No es pot excloure tampoc una posició anàloga per als exemplars del Puig de Sant Andreu d'Ullastret, que es van trobar dins d'una sitja situada al costat d'una poterna de la muralla. Sembla lògic pensar que aquests cranis, que semblen haver estat exposats a la porta dels assentaments mencionats, eren autèntics trofeus de guerra.

La interpretació de les restes de cranis sense senyals d'enclavament és més problemàtica. En primer lloc cal dir que també podria tractar-se de trofeus de guerra, exposats de manera

similar als cranis enclavats, però, lògicament, emprant un sistema de subjecció diferent, com el que es documenta a La Cloche (Chabot, 1990, 120). No es pot excloure, emperò, que existís alguna forma de culte (als avantpassats?) relacionat amb els cranis, potser similar al que es documenta en llocs com Entremont (Arcelin, 1992, 19-20) o Roquepertuse (Coignard, Coignard, 1992), a banda d'altres pràctiques i creences que, de moment, s'ens escapen. En aquest sentit, cal recordar, una vegada més, els fragments escultòrics de Can Posastres (Sant Martí Sarroca, Alt Penedès, Barcelona), que semblen representar un guerrer heroitzat, acompanyat dels caps dels avantpassats, o bé dels enemics vençuts (Guitart, 1975; Sanmartí, 1994, 346). Tota aquesta documentació posa clarament de manifest -amb altres indicis- la proximitat cultural de la costa catalana, sobretot al nord del massís de Garraf, amb la costa meridional de la Gàl·lia durant la segona edat del ferro (Sanmartí, 1994).

CONSIDERACIONS FINALS

Per acabar amb aquesta exposició, cal dir que, en el moment actual de la recerca no és possible definir un tipus d'espai de culte típic, que es repeteixi de forma constant durant la protohistòria catalana, ni tan sols dins el període ibèric. Creiem que, si bé hi ha uns elements d'indubtable caràcter ritual que es repeteixen amb característiques similars en nombrosos jaciments, és agosarat -i, sens dubte, en molts casos fóra erroni-, adjudicar automàticament una funció ritual a l'espai on s'han documentat. En qualsevol cultura o religió que analitzem, si bé pot haver-hi un edifici destinat exclusivament al culte, la celebració d'una pràctica de caire religiós amb un desig de protecció d'espais o persones, així com la presència d'elements de culte, es pot localitzar en espais de característiques molt diverses, i especialment dins un àmbit domèstic.

A banda d'això, cal fer notar l'absència total de representacions de divinitats en els recintes on es documenten les pràctiques que hem considerat com a rituals. Aquest tipus de representacions són igualment absents en els edificis considerats eventualment com a temples per la seva arquitectura diferenciada, amb l'excepció d'un dels temples d'Ullastret, que contenia terracotes amb forma de cap femení. Aquest és l'únic edifici dels que hem considerat en aquest article que, tot i no haver proporcionat indicis de pràctiques rituals, sembla clarament destinat al culte. Prou significa-

tivament, es tracta d'una estructura de clara influència grega i, a més, establerta en un medi urbà fortament aculturat.

Considerem que en general només es pot atribuir una funció de culte a un edifici o espai si, a més de la celebració de pràctiques rituals, coincideixen altres elements, com l'existència d'una arquitectura peculiar, o bé l'absència d'elements que puguin permetre atribuir clarament una altra funció (activitats domèstiques, de magatzem, artesanals...). Fins i tot en aquests casos, cal veure si no hi ha altres possibilitats que resultin versemblants. Per exemple, a l'assentament de Tornabous, el recinte on s'han documentat els enterraments infantils forma part d'un edifici que es caracteritza per una arquitectura singular, que destaca dels espais d'habitació del poblat. Això, però, no vol dir necessàriament que fos un temple. Podria tractar-se, com ja hem dit, d'un edifici públic de funcions civils, o fins i tot de la casa d'un personatge socialment important dins el poblat, ja que al seu interior hi ha els elements de què disposava una casa (llar de foc, banquetes). La presència d'enterraments infantils no nega aquesta darrera possibilitat, ja que, com hem vist, són freqüents dins de cases.

Per una altra part, hi ha un tipus de recinte, aparentment destinat a culte, amb presència d'altars i de pràctiques rituals, que sembla repetir-se en diversos jaciments. La coincidència dels dos elements esmentats (altar i pràctiques rituals) només es dona en dos casos (recintes A d'Alorda Park i LI-1 d'Ullastret), als quals cal afegir altres exemples on només s'han documentat possibles altars (recintes BF i AG d'Alorda Park, recinte P de Can Balençó) i on, almenys de moment, les pràctiques rituals són absents. En aquests casos, cal ser prudent i la interpretació d'aquests edificis com a recintes de culte s'ha de fer de manera hipotètica.

Així, doncs, podem parlar de l'existència d'unes pràctiques de culte que estan ben documentades, que sovint tenen versemblantment relació (almenys pel que fa als enterraments d'animals) amb la purificació de recintes de nova fundació o bé reformats. En alguns casos, aquests rituals es devien realitzar en recintes especialment dedicats a una funció de culte, si bé les dades sobre aquests espais encara són escasses. De tota manera, hem de pensar que la major part de la documentació que hem exposat procedeix d'excavacions recents i que, en dos casos (Molí d'Espígol de Tornabous i Puig de Sant Andreu d'Ullastret) s'han documentat les pràctiques rituals

en excavar paviments o racons que havien quedat intactes en excavacions antigues. Això fa pensar que, probablement, hi ha altres elements que no es van documentar en aquests primers poblats excavats (on, sovint, no s'arribava fins a la roca i, al mateix temps, l'excavació no es feia per recintes sinó per cales). Per tant, és d'esperar que els treballs d'excavació futurs permetran de documentar altres elements de caire ritual, així com un aprofundiment en l'estudi de les funcions desenvolupades pels diferents espais dels assentaments.

L'existència de cranis enclavats a Ullastret i Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet s'ha d'interpretar probablement com a resultat del costum d'exposar com a trofeus de guerra aquesta part del cos dels enemics vençuts; és probablement el ritual dels "caps tallats" que alguns autors clàssics descriuen en relació a les poblacions gàl·liques, i que es documenta efectivament a la Gàl·lia mediterrània. Ara bé, la troballa de cranis humans sense senyals d'enclavament i de mandíbules soltes suggereix l'existència -tal com també s'esdevé, de fet, a la Gàl·lia meridional- d'una ideologia religiosa relacionada amb el cap prou més complexa i que possiblement es pot relacionar amb cultes als avantpassats.

Quant a la significació de molts dels rituals documentats, hem d'admetre que en general roman molt obscura. Certament, la major part té un caràcter evidentment domèstic, i en alguns casos sembla clara la seva relació amb l'erecció o la refacció dels habitatges. Ara bé, en certs casos es pot sospitar que la finalitat del sacrifici és diferent, sobretot quan es troben en recintes dotats de suposats altars. Tampoc sabem a què respon la diversitat d'espècies animals representades, que és considerable, malgrat el predomini important dels oviceprins. La interpretació és especialment delicada pel que fa a les inhumacions infantils, car una interpretació unívoca com a ritual funerari presenta dificultats considerables i, almenys en alguns casos, hi ha indicis que apunten cap a la idea de sacrificis. Tot plegat suggereix l'existència d'una ideologia religiosa d'una complexitat notable i de difícil comprensió a partir de les restes materials conegudes fins al moment.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ, B., LLORENS, J. M., LÓPEZ, J., MARTÍN, A., MATARÓ, M., TOLEDO, A. (1992): *Enterraments domèstics d'individus périnataux dans l'Illa d'en Reixac-Ullastret, Gérone, Espagne*. Anthropologie préhistorique: résultats et tendances. Actes du Colloque de Sarrians (1989), pp. 67-73.
- ALBIZURI, S. (1990): *Paleoeconomía y ritualidad. Análisis zooarqueológico del yacimiento ibérico "Turó de Ca n'Olivé" (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. (Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona).
- ALBIZURI, S., NADAL, J. (1992): *Apèndix 2. Estudi preliminar de les restes faunístiques*. El poblament ibèric d'Alorda Park, Calafell, Baix Penedès. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 11. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- ARCELIN, P. (1992): *Salles hypostiles, portiques et espaces cultuels d'Entremont et de Saint Blaise (B.-du-Rh.)*. Espaces et monuments publics protohistoriques de Gaule méridionale. Documents d'Archéologie Méridionale, 15, pp. 13-27. Lattes.
- BALLBÉ, X., BARBERÀ, J., BARRIAL, O., FOLCH, J., MENÉNDEZ, X., MIRÓ, C., MIRÓ, M.T., MIRÓ, N., MOLIST, N., SOLIAS, J. M. (1985): *El poblament ibèric de la Peña del Moro. Sant Just Desvern (Barcelonès)*. Memòria d'excavacions. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- BALLBÉ, X., BARBERÀ, J., BARRIAL, O., FOLCH, J., MENÉNDEZ, X., MIRÓ, C., MIRÓ, M.T., MIRÓ, N., MOLIST, N., SOLIAS, J. M. (1990): *El poblament ibèric de la Peña del Moro. Sant Just Desvern (Barcelonès)*. Memòria d'excavacions. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- BALLBÉ, X., BARBERÀ, J., BARRIAL, O., FOLCH, J., MENÉNDEZ, X., MIRÓ, C., MIRÓ, M.T., MIRÓ, N., MOLIST, N., SOLIAS, J. M. (1986): *Distribución del espacio en el poblado ibérico de la Peña del Moro de Sant Just Desvern (Baix Llobregat)*. Arqueología Espacial. Coloquio sobre el Microespacio, 9. Seminario de Arqueología y Etnología Turolonense, pp. 303-320. Teruel.
- BARBERÀ, J. (1985a): *La casa i el poblament ibèrics*. La Sentiú. Revista del Museu Municipal de Gavà, 9, pp. 27-37. Gavà.
- BARBERÀ, J. (1985b): *El edificio público de Burriac*. Actas del XII Congreso Nacional de Arqueología (Jaén, 1981), pp. 603-610. Zaragoza.
- BARBERÀ, J., CAMPILLO, D., MIRÓ, C., MOLIST, N. (1989). *Las inhumaciones infantiles y otros ritos en el poblado ibérico de La Peña del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona)*. Inhumaciones infantiles en el ámbito del

- mediterráneo español (siglos VII a. E. al II d. E.). Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 161-171. Castellón de la Plana.
- BARBERÀ, J., DUPRÉ, X. (1984): *Els laietans, assaig de síntesi*. Fonaments, 4, pp. 31-86. Barcelona.
- BARBERÀ, J., MORRAL, E., SANMARTÍ, E. (1979): *La Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona)*. Quaderns de Treball, 1. Barcelona.
- BARBERÀ, J., PASCUAL, J. (1979-80): *Burriac, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera de Mar, Barcelona)*. Ampurias, 41-42, pp. 203-242. Barcelona.
- BARBERÀ, J., PASCUAL, R., CABALLÉ, M., ROVIRA, J. (1960-1961): *El poblado pre-romano del "Turó de Can Olivé" de Cerdanyola (Barcelona)*. Ampurias, XXII-XXIII, pp. 183-221. Barcelona.
- BARRIAL, O. (1989): *El paradigma de les "inhumacions infantils" i la necessitat d'un nou enfocament teòric*. Inhumaciones infantiles en el ámbito del mediterráneo español (siglos VII a. E. al II d. E.). Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 9-17. Castellón de la Plana.
- BARRIAL, O. (1991): *Noves dades sobre les inhumacions infantils del poblado ibèric del Turó de Ca n'Olivé*. Limes, 1. Col·lectiu de Recerques Arqueològiques, pp. 136-139. Cerdanyola.
- BARRIAL, O., FRANCÈS, J. (1991): *Noves excavacions al poblado ibèric del Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. Arraona, 9. Sabadell.
- BELTRÁN, M. (1976): *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*. Zaragoza.
- BENITO, N., BURJACHS, F., ESPADALER, M. M., DEFAUS, J. M., MOLINA, M. (1986): *Les excavacions al poblado ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme) durant l'any 1984. Resultats preliminars i noves dades estratigràfiques*. Tribuna d'Arqueologia 1984-1985, pp. 15-23. Barcelona.
- BOSCH-GIMPERA, P. (1915-1920): *El donatiu de Puig Castellar, per D. Ferran de Sagarra, a l'Institut d'Estudis Catalans*. Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, VI, pp. 593-597. Barcelona.
- BRUGUERA, R., MORER, J., POU, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (—): *Organització interna de la ciutadella ibèrica de Calafell. Resultats de les campanyes 1991 a 1995*. El poblament ibèric al Penedès. Actes de les 9es Jornades d'Estudis Penedesencs (Calafell, 1996) (en premsa).
- CAMPILLO, D. (1976-1978): *Abrasionen dentarias y cráneos enclavados del poblado de Ullastret (Baix Empordà, Gerona)*. Ampurias, 38-40, pp. 317-326. Barcelona.
- CAMPILLO, D. (1993): *Un esquelet infantil del Tossal de les Tenalles (Sidamon)*. Homenatge a Miquel Tarradell. Estudis Universitaris Catalans. Editorial Curial, pp. 535-536. Barcelona.
- CHABOT, L. (1975): *Quelques réflexions sur deux crânes encloués de l'oppidum de La Cloche, aux Pennes Mirabeau*. Cahier, 3, pp. 2-7.
- CHABOT, L. (1983): *L'oppidum de La Cloche aux Pennes-Mirabeau (B. du Rh.)*. Synthèse des travaux effectués de 1967 à 1982. Revue Archéologique Narbonnaise, XVI, pp. 39-80.
- CHABOT, L. (1990): *La Cloche. Voyage en Massalie*. 100 ans d'Archéologie en Gaule du Sud (Catàleg de l'exposició), pp. 118-125. Marseille.
- CODEX SCCL (1992): *Excavacions a l'autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples del poblament del Maresme: de l'ibèric Ple a la romanització*. Laietània, 7, pp. 157-189. Mataró.
- CODEX SCCL (1995): *Can Balençó*. Autopistas i Arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19, pp. 57-88. Barcelona.
- COIGNARD, R., COIGNARD, O. (1991): *L'ensemble lapidaire de Roquepertuse: nouvelle approche*, Documents d'Archéologie Méridionale, 14, pp. 27-42. Lattes.
- CURA, M. (1989): *Enterraments infantils al Molí d'Espígol de Tornabous (Urgell, Lleida)*. Inhumaciones infantiles en el ámbito del mediterráneo español (siglos VII a. E. al II d. E.). Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 173-181. Castellón de la Plana.
- ELIADE, M. (1981): *Tratado de historia de las religiones. Morfología y dinámica de lo sagrado*. Ediciones Cristiandad. Madrid.
- FABRE, V. (1990): *Rites domestiques dans l'habitat de Lattes: sépultures et dépôts d'animaux*. Lattara, 3, pp. 391-416. Lattes.
- GALLART, J., JUNYENT, E. (1989): *Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer Termens, La Noguera, Lleida*. Espai/Temps. Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General. Lleida.

- GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. (1994): *Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues): Primera Edat del Ferro i època ibèrica a la plana occidental catalana*. Actes de la Reunió El poblament ibèric a Catalunya (Mataró, 1993). *Laietània*, 8, pp. 43-59. Mataró.
- GARCÉS, I.; MARÍ, L.; PUCHE, J. M.; SORRIBES, E. (1993): *Un enterrament infantil al Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell)*. Homenatge a Miquel Tarradell. *Estudis Universitaris Catalans*, pp. 527-534. Editorial Curial. Barcelona.
- GARCÍA, J. (1992): *La necrópolis layetana del "Turó dels Dos Pins" (Cabrera de Mar)*. Actas del Congreso de Arqueología Ibérica: Las Necrópolis (Madrid, 1991). Serie Varia, 1, pp. 109-144. Universidad Autónoma. Madrid.
- GERNET, L., BOULANGER, A. (1970): *Le génie grec dans la religion*. Editions Albin Michel, Paris.
- GRACIA, F., MUNILLA, G. (1994): *Estructuración cronocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro*. Actes de la Reunió El poblament ibèric a Catalunya (Mataró, 1993). *Laietània*, 8, pp. 209-255. Mataró.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., MERCADAL, O., CAMPILLO, D. (1989): *Enterramientos infantiles en el poblado ibérico de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)*. Inhumaciones infantiles en el ámbito del mediterráneo español (siglos VII a. E. al II d. E.). Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 133-153. Castellón de la Plana.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., PALLARÉS, R. (1988): *La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Memòria de la 4ª campanya d'excavacions*.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., PALLARÉS, R. (1989): *La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Memòria de la 5ª campanya d'excavacions*.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., VILA, C. (1990): *La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). Memòria de la 6ª campanya d'excavacions*.
- GUÉRIN, P., MARTÍNEZ, R. (1987-1988): *Inhumaciones infantiles en poblados ibéricos del área valenciana*. *Saguntum*, 21, pp. 231-266. Valencia.
- GUÉRIN, P., CALVO, M., GRAU, E., GUILLÉN, P. M. (1989): *Tumbas infantiles en el Castellet de Bernabé (Liria, Valencia)*. Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos VII a.E. al II d. E.). Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 63-93. Castellón de la Plana.
- GUSI, F. (1970): *Enterramientos infantiles ibéricos en vivienda*. *Pyrenae*, 6, pp. 65-70. Barcelona.
- GUSI, F. (1989): *Posibles recintos necrolátricos infantiles ibéricos en Castellón*. Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos VII a.E. al II d. E.), Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 19-42. Castellón de la Plana.
- GUSI, F. (1993): *Noves puntualitzacions en torn dels establiments ibèrics amb enterraments infantils*. Homenatge a Miquel Tarradell, *Estudis Universitaris Catalans*, XXIX, pp. 463-473. Editorial Curial. Barcelona.
- HASSAN, F. (1981): *Demographic Archaeology*. New York.
- LILLO, P. A. (1981): *El poblamiento ibérico en Murcia*. Murcia.
- LÓPEZ, A., FIERRO, X. (1988): *Darreres intervencions a l'assentament ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf)*. *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, pp. 53-68. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- LÓPEZ, A., FIERRO, X., CAIXAL, A., CASTELLANO, A. (1992): *La Primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques*. Institut d'Estudis Penedesencs.
- LÓPEZ, J. B., LLORENS, J. M., MARTÍN, M. A., MATARÓ, M., DE CHAZELLES, CI.-A. (1992): *Campanya de 1991 a l'illa d'en Reixac (Ullastret)*. Primeres Jornades d'Arqueologia de Girona. Comissió de les Jornades, pp. 36-43. Sant Feliu de Guíxols.
- LÓPEZ, J. B., LLORENS, J. M., MARTÍN, M. A., MATARÓ, M., DE CHAZELLES, CI.-A. (1987-1988): *L'illa d'en Reixac, Ullastret (Baix Empordà). Memòria d'excavació*. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- MALUQUER, J. (1954): *El yacimiento hallstático de Cortes de Navarra. Estudio Crítico I*. Excavaciones en Navarra, IV. Pamplona.
- MALUQUER, J. (1958): *El yacimiento hallstático de Cortes de Navarra. Estudio Crítico II*, Excavaciones en Navarra, VI. Pamplona.
- MALUQUER, J. (1986): *Molí d'Espígol, Tornabous. Poblament ibèric*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- MARÍ, L., MASCORT, M. T. (1986): *Una ofrena de fundació a la vil·la romana de Corbins*. Actes

- de la XVIII Jornada de Treball (Artesa de Segre, 1986), pp. 89-95. Recerques de les Terres de Ponent, IX. Tàrraga.
- MARTÍN, A. (1991): *El segle III a Ullastret (Baix Empordà). Excavació del Tall LI-1*. La romanització del Pirineu, Actes del 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1991), pp. 35-41. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà.
- MARTÍN, M. A., LÓPEZ, J. B., LLORENS, J. M., MATARÓ, M., TOLEDO, A. (1994): *El jaciment de l'illa d'en Reixac d'Ullastret. Campanyes de 1992 i 1993*. 2es Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, pp. 38-45. Torroella de Montgrí.
- MARTÍNEZ, A., VICENTE, J. (1966): *El poblament ibèric de Puig Castellar. Excavacions dels anys 1954-1958*. Institut d'Estudis Catalans. Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XXIV. Barcelona.
- MERCADAL, O. (1989): *Estudi paleoantropològic dels enterraments infantils del poblament ibèric del "Molí d'Espígol" (Tornabous, Urgell)*. Inhumaciones infantiles en el ámbito del mediterráneo español (siglos VII a. E. al II d. E.). Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 183-188. Castellón de la Plana.
- MOLIST, N., ROVIRA, J. (1993): *L'oppidum ausetà del Turó del Montgròs (El Brull, Osona)*. Empúries, 48-50 II (1986-1989), pp. 122-141. Barcelona.
- OLIVA, M. (1960): *Excavaciones arqueológicas en la ciudad ibérica de Ullastret*. Anales del Instituto de Estudios Gerundenses. Gerona.
- OLIVER, A., GÓMEZ-BELLARD, F. (1989): *Nuevos enterramientos infantiles ibéricos de inhumación en Castellón*. Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos-VII a.E. al II d. E.), Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 51-62. Castellón de la Plana.
- PUJOL, J., GARCÍA, J. (1982-1983): *El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme). Un jaciment d'època ibèrica situat en la rodalia del poblament ibèric de Burriac*. Laietania, 2-3, pp. 46-145. Mataró.
- PUJOLÍ, A. (1979-1980): *Los cráneos de Ullastret y su posible significado*. Pyrenae, 15-16, 267-275. Barcelona.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1989): *Sobre cierto tipo de enterramientos infantiles ibéricos*. Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos VII a.E. al II d. E.). Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 14, pp. 127-132. Castellón de la Plana.
- RAMOS FOLQUÉS, A. (1970): *Religiones y cultos antiguos en Elche*. Instituto de Estudios Alcantinos, 3, pp. 9-21. Alicante.
- RIBAS, M. (1964): *El poblado ibérico de Ilduro*. Excavaciones Arqueológicas en España, 30, Madrid.
- RIBAS, M., MARTÍN, R. (1960-1961): *Hallazgo de silos ibéricos en Burriac (Cabrera de Mataró)*. Ampurias, XXII-XXIII, 296-306. Barcelona.
- ROCAFIGUERA, M. de (1988-1991): *L'Esquerda (Roda de Ter, Osona)*. Memòria de les excavacions. Àrea ibèrica.
- SANMARTÍ, J. (1987): *La Laietània ibèrica. Estudi d'Arqueologia i Història*. (Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, edició en microfítxes).
- SANMARTÍ, J. (1994): *Éléments de type celtique du nord-est de la péninsule ibérique*. Aquitania, 12, pp. 335-351.
- SANMARTÍ, J., GILI, E., RIGO, A., PINTA de la, J. LI. (1992): *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramenet. Dels orígens al món romà*. Col·lecció Història de Santa Coloma de Gramenet, 1. Museu Torre Ballodivina-Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet.
- SANMARTÍ, J., POU, J., CARRASCO, M. P., SANTACANA, J., BELARTE, M. C. (1992): *Memòria de la campanya d'excavació i consolidació del poblament ibèric "d'Alorda Park" o "Les Toixoneres"*. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- SANMARTÍ, J., POU, J., CARRASCO, M. P., SANTACANA, J., BELARTE, M. C. (1992-1993): *Memòria de la campanya d'excavacions de 1992-1993 al poblament ibèric de Calafell*. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1987): *Un recinte cultural al poblament ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)*. Fonaments, 6, pp. 157-169. Barcelona.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1990): *Informe sobre la campanya d'excavació de l'any 1990 al poblament ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)*. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1992): *El poblament ibèric d'Alorda Park, Calafell, Baix Penedès*. Excavacions arqueològiques a Catalunya, 11. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.

SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1942): *El poblamiento de la Maresma o costa de Levante en la época anterrromana*. Ampurias, VI, pp. 69-110. Barcelona.

TARRADELL, M. (1965): *Enterramientos infantiles en el interior de habitaciones ibéricas*. Pyrenae, 1, pp. 174-175. Barcelona.

VILÀ, M. del V. (1979-1980): *Los materiales del silo 146 de Ullastret*. Pyrenae, 15-16, pp. 211-219. Barcelona.

VILÀ, C. (1994): *L'edifici públic de Burriac: hipòtesis sobre la seva funcionalitat*. Laietània, 9, pp. 21-31. Mataró.